

Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)

Yunus KOÇ*

Giriş

KONUYLE İLGİLİ bir "literatür" değerlendirmesi yapıp yapılamayacağı teklif edildiğinde, sorunun çok değişik boyutlarda ve farklı eksenlerde ele alınabilecek bir durumda olduğunun farkında olunarak teklif kabul edilmişti. Konu etrafında düşünme ve araştırma süreci ilerledikçe böyle bir çalışmanın epeyce çetrefil bir iş olduğuna dair kanaatleri pekiştirecek durumlar yaşandı. Buna rağmen yine de bir değerlendirme yapmanın mümkün olduğu tespitinden yola çıkılarak metin hazırlanmaya çalışıldı. Konunun çerçevesi çizilirken İstanbul ve XIX. yüzyıl kapsam dışı bırakıldı. Bunun biri öznel, diğeri nesnel iki sebebi vardı: Öznel olanı, tamamen, iş yoğunluğunun azaltılmasına dönüktü. Eldeki malzemenin sayı ve içerik olarak zaten oldukça yüklü olması böyle bir "tercihi" gerektirdi. Nesnel olanı ise hem İstanbul'un, hem de XIX. yüzyılın kendine mahsus durumlarıydı. İstanbul yüzyıllarca payitahttı ve her şeyi ile "istisnâî" bir kentti. Dahası, belki de kendi başına bir değerlendirmeye tabi tutulacak ölçüde zengin bir malzeme sunmaktaydı. XIX. yüzyıl ise "dönüşüm" dönemini simgeliyor ve işin içerisine "modernite", "sömürgecilik", "sanayileşme", "milliyetçilik", "merkezileşme", "modern ulaşım araçları", "içe dönük yoğun göç" vs. gibi birbirinden farklı eksenlerdeki tartışmaların gölgesinde bulunan bir kent iskânı ve demografisi manzarası sunuyordu. Dolayısıyla, değerlendirme kriterlerinin farklılaşması gerekiyordu. Bu sınırlara rağmen, kapsam içerisinde olan birçok çalışmanın "hariçte" kaldığını itiraf etmek gerekir. Bunun da teknik, içerik ve zamanla alakalı somut gerekçeleri bulunmaktadır. Metinde eksiklikler, gözden kaçan noktalar, değinilememiş konular ya da farkında olunarak veya

* Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü. Metnin son halini okuyan ve düzeltmeler konusunda yardımını esirgemeyen Biray Çakmak'a ve özetin İngilizce çevirisi için de Mehmet Öz'e müteşekkirim. Dipnotlarda atıfta bulunulan eserlere ait yayınevi ve basımevi gibi ayrıntılar, eserle ilgili tam künye Bibliyografyada verildiği için tekrarlanmamıştır.

olunmayarak değerlendirmeye dahil edilmemiş çalışmaların olacağı aşikârdır. Tüm bu eksikliklere ve “atlama”lara rağmen belirgin bir tablo ortaya çıkartılmaya çalışıldı.

Yaklaşım, Metodoloji ve Tanımlama

Osmanlı’da kent iskânı ve demografisi üzerine yazılanları, konunun alt birimleri ya da bağlantılarını dikkate almadan değerlendirmeye çabalamak beyhude bir girişim olacaktır. Literatür taraması yaparken nelere dikkat edilmesi gerektiği hususu, metodolojik olarak ön planda yer alması gereken bir zorunluluktur. Daha ilk etapta “kent” kavramı başlı başına sorunlar yumağı iken, “Osmanlı kenti” deyince akla ne geldiği/gelmesi gerektiği sorusuna verilen cevaplar dikkate alındığında, “alt konular”ın ne kadar çoğaldığı ve işin içinde, daha baştan “İslam kenti”, “Arap kenti”, “Akdeniz kenti”, “Balkan kenti”, “Doğu kenti”, “Anadolu kenti” vs. gibi farklı coğrafi, kültürel ve tarihî faktörlerin dahil olduğu bir “tanımlama” zincirinin, farklı kavramlaştırma biçimlerinin bulunduğu dikkati çekmektedir.¹ “Osmanlı kenti” de tüm bu kavram ve tanımlamaların içinde, yanında, dışında olabilecek unsurlara sahip bir tanımlamadır. “Osmanlı kenti” mi yoksa “Osmanlı dönemi Akdeniz/Arap/Anadolu/Balkan kenti” diye mi tanımlamak daha gerçekçi olacaktır? Daha başka bir ifadeyle, farklı coğrafyalardaki bu kentler Osmanlı dönemi boyunca ne kadar “Osmanlı-

¹ Tüm bu tanımlama biçimleri ve ileri sürülen görüşlerin “Bir Osmanlı kenti var mıydı?” başlığı altına oldukça iyi ve özgün bir değerlendirmesi için bkz. Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters (der.), *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, çev. Sermet Yalçın, İstanbul, 2003, s. 1-18. Burada İslam kenti, Arap kenti, Akdeniz kenti kavramları ve ilgili tartışmalar, araştırmalar üzerinden değerlendirilmiştir. Üretilen ampirik çalışmaların “hiçbirinde sentezlemeye ve model oluşturmaya yönelik fazla bir teşebbüs yoktur” ve Arap kentlerini çalışan “araştırmacıların çoğu, Arap örneğinin İslam kentinin temel biçimi olduğunu düşünmüştür”. Bunda en belirleyici faktör ise “Arap kentleri üzerine çalışan araştırmacıların Osmanlı belgelerini açığa çıkarmadaki kronik gönülsüzlükleridir.” (*a.g.e.*, s. 8-9). Oysa Osmanlı coğrafyasındaki kentleri “buldukları coğrafyayı ya da türü göz önüne alarak sınıflandırmak ve yapılacak çalışmaları kent araştırmalarına bütünüyle entegre etme çabası” göstermek gerekir (*a.g.e.*, s. 239). Böyle bir çabada, ticaret, zanaat ve üretim; kentsel elit ve katmanlaşma ile merkezle kentin siyasi/ıdarî ilişkileri, yaklaşımın parametreleri olmalıdır. Ancak bu yaklaşımla özgünlükler, farklılıklar ve benzerlikler yakalanarak Osmanlı kenti daha iyi anlaşılabilir (*a.g.e.*, s. 231-239). Tuncer Baykara (“Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet midir?”, *Osmanlı*, c. V, *Toplum*, Güler Eren (ed.), Ankara, 1999, s. 528-535) ise Osmanlı ve şehir ilişkisini önce tanımlama düzeyinde, ardından da tarihî süreç içerisinde ele aldıktan sonra, etki bakımından Bizans ve Selçuklu dönemlerine vurgu yapar. Ona göre şehir kültürü ve şehirlilik duygusu Osmanlı’da güçlüdür ve “bağımsız şehir idaresi ve şehir siyasi iradesi, Osmanlı devrinde de devam etmiştir” (s. 532). Baykara, meseleye bir bütün olarak tarihî süreç içerisinde bakar ve Osmanlı şehir ve kültürel hayatını üç döneme ayırır: (1) Geleneklerin ve eski Selçuklu etkisinin güçlü olduğu dönem (XV. yüzyıl sonuna kadar); (2) Osmanlı şehir kültürünün özgün yapısını kazandığı dönem (XVI. ve daha çok da XVII.-XVIII. yüzyıllar); (3) “Kendi değerlerinin küçümsendiği”, yani başkalaşmanın başladığı dönem (XVIII. sonlarından itibaren). Bu üç dönemden özellikle XVII. ve XVIII. yüzyıllar Osmanlı şehir ve kültürünün “en olgun çağını” oluşturur (*a.g.e.*, s. 534).

laşmış”, ne kadar Osmanlı özelliği kazanmışlardır? Osmanlı Belgrad’ı ile Halep’i ne türden benzerliklere ve farklılıklara sahne olarak Osmanlı kenti sayılabilecek özelliklere sahiptiler ya da sahip değildiler? Osmanlı yönetimi altında bulunmak bir Balkan veya Orta Doğu kenti için ne türden ortaklıklar ve farklılıklar yaratmıştır? Bir imparatorluğun sınırları dahilinde ve yönetiminden bulunmanın dışında bir kent, hangi belirgin özellikleriyle bir başka kategoriye sokulabilecektir?

Bu ve benzeri sorularla ilgili olarak ilk akla gelen cevap, belki de kent iskânı ve kentteki demografik özelliklerdir diyebiliriz. Kısaca mimarî yapılar, mahallenin fizikî ve demografik dokusu, konuşulan ve yazılan dil, aynı zamanda kültürel çekim ve etki merkezi olan payitahtın simgelerinin diğer kentlere taşınıp taşınmamış olması gibi unsurlar belirleyici olabilecek kriterlerdir. Böylece doğrudan iskân ve nüfus alt başlığına geçilerek, kentin hakim dokusu ve kimliğinin belirginleşmesinde en önemli iki alt faktörü dikkate almak zorunluluğu ortaya çıkar. Bu sebeple kentle ilgili her ne türden bir araştırma yapılırsa yapılsın, bu iki alt başlıktan en az birisine mutlaka yer verilmesi gerekir. Osmanlı söz konusu olduğunda, buna bir de merkezî bürokrasinin taşra ve kentler bağlamında ürettiği belge ve defter koleksiyonlarının içerik, nitelik ve niceliği eklenirse, kent iskânı ve demografisine değinmek adeta kaçınılmaz olur. Kurumlar da bu iki unsur üzerinden/aracılığında ortaya çıkar, gelişir ya da yok olurlar.

İskân konusu, kentlerin ve dolayısıyla kültür ve medeniyetin sürekliliği ya da kesintiye uğraması veya değişmesi perspektifinden bakıldığında, önemi inkar edilemez bir yere sahiptir. Kentsel iskânın unsurları ile bunların Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi boyunca geçirdiği değişim veya süreklilik formları belirleyicidir. Kent iskânının belirleyici unsurları denince, kale, saray, cami, kilise, medrese, külliye, han, hamam, bedesten, çarşı, pazar, köprü, mahalle, sokak ve diğer sivil mimarî yapılar akla ilk gelenlerdir. Bu mekanların her biri, kentin sosyal, idarî, ticarî ve kültürel ihtiyaçlarına göre meydana getirilmiş olmaları yüzünden hem kentin, hem de kentli nüfusun kimliğini yansıtmaları bakımından önemlidir. Kentli nüfusun zamanla “zoraki” veya “kendiliğinden” kimlik değiştirmesi durumunda, bu yapıların da form ve biçim değiştirdiği, bazen hepten yok edildiği durumlar yaşanır.

Nüfus konusu da en azından iskân kadar, hatta bazen ondan daha önemli ölçüde kent ve kent tarihi araştırmalarının alt faktörü olarak belirgin bir öneme sahip olmuştur. Her şeyden önce kentin “yaşayan” ve kimlikteki belirginleştirici dokusunu bu faktör oluşturur ve kent tarihi araştırmalarında özellikle “büyüklük” ya da “küçüklük” kriteri olarak en belirleyici unsurdur.² Geçmişte ve

2 S. Faroqhi, Anadolu kentlerini sınıflandırırken, liman ya da idarî önemlerinin yanı sıra, büyüklük kıstası için nüfus faktörünü de ön planda tutmuştur. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi (1550-1650)*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul, 2000, s. 12-13.

günümüzde kentlerin büyüklük referansı nüfus olmuştur. Kasaba ve kent ayrımı, nüfus faktörüne göre yapılmış, ülke genelinin kentlilik yapısı yine kentlerdeki nüfusun genel nüfusa oranına göre hesaplanır olmuştur. Tarihi demografinin en önemli sorunlarından bir tanesi de yine genel demografik gelişmenin kentlerle olan bağlantısı, kırsal ve kentsel nüfus arasındaki hareketlilik oranı gibi konulardır. Kent nüfusundaki katmanlaşma ve idarî/siyasî mekanizmayla alakası, dinî, sosyokültürel ve etnik ayrışım, özellikle kentli nüfustaki elit tabaka ve idarî/askerî görevlilerin sayısal oranları, nüfus yoğunluğu vs. yine tarihî demografinin önemli inceleme konularını oluşturur.

Yukarıda ifade edilenlerden hareketle Osmanlı taşrası ve kentlerinin demografik yapısı ve iskânı ile ilgili bir literatür değerlendirmesi yapma girişiminde, ilk karşılaşılan husus, hacim ve kapsam bakımından çok eksenli ve yoğun bir tablonun ortaya çıktığıdır. Meseleye “doğrudan kentler üzerine yapılan çalışmalar” ve “içerisine kentlerin de dahil edildiği bölge ve konu eksenli çalışmalar” şeklinde genel bir tasnif yaparak bakılabilir. Diğer yandan sanat tarihi, mimarlık ve tarih disiplinlerinin bakış açılarıyla üretilmiş çalışmalar arasında da farklılıklar dikkati çekmektedir ve bu alanların her birini baz alarak da konuya yaklaşmak mümkündür. Fakat konunun kendisinden kaynaklanan ve içerisinden kent iskânı ve demografisi konularını bulabileceğimiz bu çok eksenli ve yoğun tablodaki çalışmaları, (1) dönem/kronoloji, (2) kaynak türü, (3) mekan ve konu eksenleri çerçevesinde değerlendirerek başka türden bir sınıflandırmaya tabi tutmak da mümkündür. Bu türden bir tasnifin ana unsurlarını aşağıdaki şekilde tanımlamak mümkündür:

Dönemlere göre tasnif: Osmanlı kentlerinin kuruluş dönemi: XIV.-XV. yüzyıllar; Tahrirler dönemi ve kaza/sancak merkezi kentler: XVI. yüzyıl; Kriz/geçiş ve değişim döneminde kentler: XVII. ve XVIII. yüzyıllar; Batı ve Doğu arasında/milliyetçilik/ merkezileşme/ sömürge/ “premodern”/ dönüşüm dönemi kentleri: XVIII. yüzyılın ikinci yarısından XIX. yüzyıl sonuna kadar.

Kaynak türüne göre tasnif: Erken, klasik, klasik sonrası ve modern dönemler başta olmak üzere belirli dönem ve yüzyıl ekseninde, fakat dönemin özelliğine göre belirli kaynak koleksiyonlarına (tahrir defterleri, vakfiyeler, seyahatnameler, şer’iyye sicilleri, tereke defterleri, şikayet defterleri, temettuat defterleri ve benzeri kaynaklara) dayalı çalışmalarda kentler.

Mekan ve konu eksenli tasnif: Münhasıran bir kent üzerine veya çerçeveye birçok kentin dahil edildiği idarî, siyasî, ekonomik, sosyal, kültürel ve/veya mimarî içerikli konu/meکان/bölge eksenli, bir veya birden fazla kaynak koleksiyonuna dayalı, “kısa” veya “uzun dönemli” çalışmalar.

Bu tablodan hareketle, Osmanlı kentlerini, XIV.-XV. yüzyıllarda erken dönem, XVI. yüzyılda “sistem kenti”, XVII. yüzyılda “geçiş”, XVIII. yüzyılda “değişim” ve XIX. yüzyılda da “dönüşüm” kenti olarak nitelendirmek fazla yanlış sayılmaz kanaatindeyiz. Burada hem süreklilik kriteri, hem de kronolojik tasnif

biçimi esas alınarak bir değerlendirme yapılmıştır. Bunun sebebi açıktır: Kronolojik/dönemsel usüle göre yapılabilecek bir tasnifte, diğer tasnif biçimlerine göre yapılabilecek bir değerlendirmeyle örtüşen bir çok nokta bulunmaktadır. Ayrıca dönemlerin belirgin özellikler ve kaynak türlerinin kullanımı ve yorumlanması bakımından karşılaştırılması işlemi, böylece daha somut ve seçilebilir olacaktır.

Ancak tüm bu çalışmaları, çalışmanın yapıldığı dönemi, o dönemdeki genel veya yerel tarih yazıcılığı akımlarını ve metodunu, çalışmayı yapan(lar)ın bakış açısı ve uygulanan yöntemleri, çalışmaların yapıldığı yer ve ülkeleri, kullanılan/erişilen kaynak türlerini dikkate almadan değerlendirmeye tabi tutmak mümkün değildir. Ayrıca yukarıdaki çok genel karakterli tasnif türlerinden başka, araştırmalarda kullanılan yöntem ve kuramsal çerçeve açılarından da bir değerlendirme yapmak mümkündür. Mesela “karşılaştırmalı kent tarihi”³ çalışmaları ile “modernleşme”⁴ veya “dünya ticareti”⁵ eksenindeki çalışmaları buna örnek göstermek mümkündür.

Diğer taraftan, her türlü kentsel mikro tarih çalışması, kentsel bütünlük içerisinde değerlendirilmediği, yorumlanmadığı ve *uzun dönemli* çalışma ve yaklaşımlardaki bulgu ve yorumlarla alakası kurulmadığı ölçüde eksik olabilecektir. Bu sebeple belki de, bazen tarihî verilerin sınırlarını zorlayarak, bazen de sadece farklı türden kaynakların da var olduğunu hatırlayarak; kenti *bir bütün* olarak ele alıp, ardından, belli benzer özellikleri haiz kentler kümesini “okuyup”, oradan da genel sosyoekonomik, kültürel ve siyasal yapılarda kent ve kentlilik süreçlerini değerlendirmek suretiyle yeni açılımlar getirmek mümkün olabilecektir.

Yukarıdaki değerlendirme ve tasniften sonra ilgili literatürün kent iskânı ve demografisi bakımından konu, amaç, yöntem, içerik itibarıyla ne tür bir profil sunduğu, hangi açılımlar getirdiği ya da ne gibi eksiklikleri haiz olduğu meselesine geçilebilir. Yaklaşım kronolojik tasnife göre, değerlendirme ise örnekleme usulüne göre yapılacaktır. Diğer bir ifadeyle ilgili grupta yer alan eserin her biri ayrı ayrı ele alınmak yerine metod ve ana temalarda karşılaştırmalı bir yöntem izlenmeye ve ilgili bazda en dikkat çekici olanlar üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Münhasıran belirli bir kentin muayyen bir dönemdeki “iskânı ve demografisi”ni ele alan müstakil çalışmalar da yok değildir, fakat bu türden çalışmaların sayıca azlığı dikkati çekmektedir.

3 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya: Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı*, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., 1995; André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, 2. Baskı, İstanbul, 2000.

4 Paul Dumont ve François Georgeon (ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul, 1996.

5 Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri: (1800-1914)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 1994.

Osmanlı Kentinin Teşekkül Döneminde İskân ve Demografi

Osmanlı erken dönemi kentlerinin iskân ve demografisi konusu diğer dönemlere göre daha sorunlu ve literatür açısından daha zayıf bir tabloyu sergiler. Böyle olmasının en belirgin sebebi kaynak konusunda görülen yetersizlik, farklı kaynak türlerini kullanmada görülen isteksizlik ve kentlerin daha sonraki dönemlerde geçirdiği iskân evriminin yarattığı sorunlardır. Bu dönemde Selçuklu, Beylikler ve Bizans'tan devralınan kentlerde yaşanan yapısal değişimler ve nüfustaki hareketlilik, sorunun özünü oluşturmaktadır. Kent iskânının belirgin unsurları olan kale, cami, mescid, han, hamam, darüşşifa, bedesten, çarşı-pazar ve mahalle gibi kamusal alanlar, daha çok devralınan mimarî yapılarla iç içedir ve dönüşümleri demografik gelişmeyle paralel bir seyir izler. Bununla birlikte erken dönem Osmanlı mimarî eserleri için bir “devşirmelik” tartışması yapılmıştır. Devralınan Bitinya kentlerinde (Bursa, İznik vs.) meydana getirilen cami, medrese, imaret ve diğer yapılarda kullanılan plan ve örgü malzemelelerinden yola çıkarak “Bizans tesiri”nin boyutlarının vurgulanmaya çalışılmasına mukabil,⁶ yine aynı hususlardaki farklılıklardan yola çıkarak, devralınan mahallerden doğal etkilenme sürecine rağmen, Osmanlı kent mimarisinin “özgünlüğü”ne daha fazla vurgu yapılmıştır.⁷

Bu özgünlükte elbetteki Bizans, İslam ve Eski Türk geleneklerinin tesiri olacaktı. Fakat Osmanlı kenti yeni bir sentez olarak ortaya çıkmıştı⁸ ve bu sentezi besleyen en önemli unsurda Osmanlı toplumsal yapısı ve merkezî siyaseti idi.⁹

6 Bizans'ın özellikle Balkan kentlerindeki etkisi ve ilgili literatür için bkz. M. Cerasi, *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, 2. baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2001, s. 28-31; Fatma Acun, “Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği”, *Belleten*, 2001, c. LXV, sy. 242, s. 118-119.

7 Albert Gabriel, “Bursa'da Murad I. Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi”, *Vakıflar Dergisi*, 1942, sy. 2, s. 43.

8 “İslam şehrinin üç temel ögesi: Cami, pazar, hamamdır; şehrin, mahallelere organik bir bağ endişesi duyulmadan bölünmüş olması, onun en belirgin fiziksel ve sosyal özelliğidir. Orta Aysa Türk şehirleri: iç kale, şehristan, ve rabat ana unsurlarından oluşur: İç kale, saray ve yönetim yapılarının olduğu alan; şehristan, aristokratların ve sanatkarların yaşadığı bölgedir; ticarî faaliyetler ve pazarlama merkezi buradadır. Rabat, şehrin dış kesimini, varoşları oluşturur. (...) Osmanlı'da eski Türk şehrinin planı daha zenginleşmiş, eski yapı ve elemanların yanına yenileri eklenmiştir. Diğer yandan dinsel ve sosyal yapılar topluluğu olan imaretler, şehrin gelişmesinde kilit rol oynamışlardır.” Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin Fizikî Yapıya Etkileri”, Osman Okyar ve Halil İnalçık (ed.), *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, Ankara, 1980, s. 105-106.

9 Daha ilk dönemlerden başlayarak Osmanlı bey ve sultanlarının, devlet adamlarının ve hanedan üyelerinin bina ettirdikleri yapılar arasında imaretler, zaviyeli camiler, medrese, bedesten ve çarşılar ilk sırayı alır. Osmanlı devlet aygıtı kentleri, sadece “Müslümanların bir arada yaşadığı kültürel/dinî alanlar” olarak görmemiş, buradaki ticaret ve zanaatın gelişmesi için arasta, bedesten ve çarşılar da inşa ettirerek, ticarî ve diğer konaklama ile ilgili binalarını yaptırarak, kente farklı dinlere mensup insanların faaliyet gösterdiği “ekonomik bir ünite” olarak da baktıklarını kanıtlamışlardır. Bu da Osmanlı kentinin Bizans ve İslam

Osmanlı idaresine katılan herhangi bir kentte, imaretlerin ilk inşa edilen yapılar arasında olması, toplumsal yapının özelliğini yansıtmaya bakımdan önemlidir. Bu yapılar hem sosyal dayanışmanın, hem de devletin kentlere verdiği önemin birer göstergesidir. Böylelikle siyasî yapı, Osmanlı Beyliği, imaretler ve buralara tahsis edilen vakıflar vasıtasıyla (toplumda ihtiyaç sahiplerini doyurma biçimindeki) geleneksel meşruiyet sağlama kanallarından birisini çok iyi kullanmıştır. Bu mekanlar ve mekanlardaki hizmetlerin devamlılığını sağlamak üzere kurulan vakıflar¹⁰ aynı zamanda, kentlere yeni nüfus çekme politikasının da bir parçası olarak işlev görmüştür. İmaretlerin, siyasal yapının meşruiyet endişeleriyle birlikte, kentsel gelişmeye hem nüfus, hem de mekan-sal gelişme açılarından katkısını Barkan değerlendirmiştir.¹¹ Aynı konuyu, daha önce, kendisini Türk şehir tarihi araştırmalarının modern anlamda kurucularından birisi haline getirecek bir seri makaleyi *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi'*nde yayımlayan Osman Ergin¹² ise bu kez, Türk şehircilik ve toplum tarihinde imaretlerin oynadığı rolü örneklerden yola çıkarak incelemiştir.¹³

Erken dönem Osmanlı kentlerinde, toplumsal yapı ve merkezî devlet siyasetiyle bağlantılı olarak, iskân dokusu ve fizikî yapıdaki değişim ve gelişimi, hemen hemen tüm Anadolu ve Balkan kentlerinde görmek mümkündür. Siyasal örgütlenme, kurumsallaşma ve toplumsal dokunun gereklerine paralel olarak teşekkül eden mimarî yapılar ve gelişen kentsel iskân, devralınan kentlerin "Osmanlı kenti" tanımlamasını hak edecek ölçüde belirginleşmesine ve farklılaşmasına yetmiştir. Bunu en derli toplu biçimde ortaya koyan bir çalışmadan uzunca bir alıntı yapmakta fayda vardır:

"Osmanlı sosyal, politik, dinî, ekonomik ve askerî sistemini yansıtan kurumlar, mimarî yapıtlar aracılığıyla toplumsal mekâna yansır. Erken dönem Osmanlı beyleri, akıncı beyleri, Osmanlı hanedanına mensup kişiler, Osmanoğulları ailesinden gelmeyen, ama onlar kadar etkin olan diğer Türk aileleri, yönetici sınıf üyeleri ve tarikat mensupları tarafından banilikleri yapılan bu yapılar, kent-

lerinden ayrı bir fizikî doku ve şehirleşme şeklinin ortaya çıkmasına imkan vermiştir. Dahası, ticaretin öneminin oldukça erken bir zamanda kavrandığını gösteren kanıtlar mevcuttur. Sultan I. Murad'ın Venedik ve Cenevizlilerle ticarî anlaşmalar yaptığı bilinmektedir. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Murad I", *İA*, c. VIII, s. 595-596. Kentlerin gelişmesinde devletin oynadığı rol üzerine bir değerlendirme için bkz. Fatma Acun, "Karahisar Örneği", s. 161-192.

10 Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, 1971, sy. 9, s. 13-39; Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Vakıflar Dergisi*, 1968, sy. 7, s. 53-73.

11 Ömer Lütfi Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Âit Araştırmalar", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1963, c. XXIII, sy. 1-2, s. 239-296.

12 Osman Ergin, "Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1936, sy. 61, s. 32-40; Osman Ergin'in aynı adı taşıyan diğer makaleleri *SBF Dergisi'* nin sonraki sayılarında yayımlanmıştır.

13 Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, İstanbul, 1939.

lerin fizikî dokusunun oluşmasına veya değişmesine sebep olur. Osmanlı kentinin karakteristikleri şöyle sıralanabilir:

1. Külliyelerin yapımı yeni mahallerin oluşumunu sağlamaktadır. Dinî, ekonomik ve sosyal günlük ihtiyaçları karşılayacak alt yapı kuruluşlarını barındıran bu külliyeler çevrelerine yeni nüfusun yerleşmesini sağlamaktaydı. Bu alt yapının sağladığı kolaylıklar kente yerleşimi çekici kılarken zorunlu göç olgusuyla gelenlere de hazır bir fizikî çevre oluşturmaktaydı.
2. Külliyeler genellikle var olan kent dokusunun veya surların veya iç kalenin dışına yapılmaktaydı. Böylece yerleşimin Orta Çağ sur duvarlarından çıkması da sağlanmış olmaktadır.
3. Kent dışına yapılan ilk külliyeler birbirleriyle yol sistemi aracılığıyla bağlanır, yeni şehir merkezi ise, bu külliyelerden birinin çevresinde gelişirdi.
4. Orta Çağ uygulamasının tersine, sur duvarları dışında gelişen kent Osmanlı döneminde tekrar sur duvarları ile çevrilmezdi. Bazı özel durumlar buna istisna oluşturmaktadır; onları da XVI.-XVII. yüzyıllarda görmekteyiz. Kudüs kentinin surlarının Sultan Süleyman tarafından yeniden yapılması veya XVII. yüzyıl Celali isyanları nedeniyle Ankara'nın ikinci bir surla çevrilmesi gibi.
5. Sur dışına taşan kentlerde, Osmanlı öncesi var olan sur içine de küçük boyutlu mescit veya hamam gibi mahalle düzeyinde yapılar inşa edilirdi. Külliye yapıları veya ticaret yapıları bu eski doku içinde yer almaz, sur dışına inşa edilirdi.
6. Sur içinde kalan eski kale ise, bir süre hapisane görevini görür daha sonra ise, genellikle terk edilirdi.
7. Erken Osmanlı Dönemi'nde kentlerin oluşmasında ve değişmesinde iki kurum önemli rol oynamıştır. Bunların ilki çok işlevli yapılar olarak inşa edilen zaviye ve zaviyeli camilerdir. Diğeri ise, ticaret yapılarıdır. XIV. ve XV. yüzyılda inşa edilen tüm külliyelerde birinci kurum her zaman bulunmaktadır. İkincisi ise, kentlere göre değişmektedir. XV. yüzyıla gelene kadar bu dönem külliyelerinde ulu cami bulunmaz.
8. Kentlerin ticaret alanı ile, evlerin bulunduğu yoğun doku birbirinden farklı mahallelerde bulunmaktaydı. Mezarlıklar, mescit ve zaviyelerin çevresinde yer almaktaydı. Tabakhane yapısı ise, genellikle XIV. ve XV. yüzyıl kentinin dış sınırını belirlemekteydi.¹⁴

Diğer taraftan aynı türden tespit ve vurgulara sahip başka çalışmalar da bulunmaktadır:

“O halde Osmanlı şehir planında egemen olan öğeler cami, bedesten ve imaret siteleridir. Şehre ulaşan yollar burada sonlanır ve aralarında düzenli bir bağlantı vardır. Şehrin asıl merkezini XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren be-

14 Filiz Yenişehirlioğlu, “Erken Dönem Balkanlar'nda Kent Oluşumu veya Değişim”, <http://www.akmb.gov.tr/turkce/books/balkanlar/E%20Yenisehirlioglu.htm>. 08.12.2005.

desten oluşturur. Etrafında, sadece bir geceleme yeri olma niteliği taşımayan, aynı zamanda ticaret yerleri de olan hanlar yer almıştır. Çoğunlukla kentin büyük cami veya camilerinden biri de burada yer alır. Bu merkezden diğer odak noktalarına doğru bir yayılma göze çarpar. Bu yayılmanın mihverini de bedesten den başlayan ve *Uzunçarşısı* denilen geniş cadde oluşturur. *Uzunçarşısı* şehirde üretilen her türlü mal ve hizmet erbabının bulunduğu yerdir. *Uzunçarşısı*ya açılan her bir sokakta, her biri ayrı işkolunda mal ve hizmet üreten esnaf örgütleri yer alır. Esnaf çarşılarının şehir planındaki yerleri camiye göre değil, bedestene göre açıklanmalıdır. Zira bedesten büyük tüccarların bulunduğu ve transit ticarete konu olan malların alınıp satıldığı kapalı pazar yeridir. Şehirde ülkeler ve şehirlerarası pazar için üretim yapan sanat dallarının bedestene en yakında bulunması, onları, bu ana uğraşı koluna katkısı olan dalların izlenmesi ve özel durumlara ihtiyaç duyan kolların da daha etrafta bulunması, Osmanlı şehrinin çarşısı ve pazar düzenidir. Ve şehir planı bu ana damarlar çerçevesinde yer alan mahallelerle tamamlanmış olur. Bu şemayı birbirinden uzak, fizik ve doğa yapıları farklı şehirlerde de bulabiliriz: dolayısıyla genelleştirilebilir.¹⁵

F. Yenişehirlioğlu'nun Balkanlardaki Osmanlı kentleri¹⁶ için ve Özer Ergenç'in de Ankara bağlamında yaptığı yukarıdaki tespitlerini Uğur Tanyeli'nin çalışmasında kent planları üzerinden daha net bir şekilde izlemek mümkündür.¹⁷ Söz konusu çalışmada kentlerin evrim süreci belli başlı Anadolu kentleri üzerinden ortaya çıkartılmıştır. Alanya, Antalya, Bursa, Edirne, Konya, Sivas, Erzurum, Kırşehir, Kütahya, İznik, Kastamonu vs. gibi belli başlı Anadolu kentlerinin, "açık" ve "kapalı" kategorisi çerçevesinde ele alındığı çalışmada, mekansal dokunun evrimi, Selçuklu'dan XVI. yüzyıla, değişim sürecinde izlenmiştir. Tanyeli'nin çalışması söz konusu dönem için bir ilk olma özelliğine sahiptir. Diğer taraftan, Ne Yenişehirlioğlu ve Tanyeli, ne de kent mimarisini konu alan diğer eserler kentsel nüfustan bahsederler. Dolayısıyla "insansız kentler" profili sunarlar. Mahalle ve/veya kent ölçeğinde hektar başına düşen nüfus konusunda bir tahmin yapmak ya da fikir beyan etmek mümkün olmamıştır, çünkü çalışmalar daha çok kentlerdeki mimarî yapılar ve fiziksel özellikler üzerine yoğunlaşmıştır. Belki bunu yapmak ilgili kentlerin XV. yüzyıldan itibaren

15 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin Fizikî Yapıya Etkileri", s. 106.

16 Balkanlardaki Osmanlı kentleri üzerine Todorov'ların önemli çalışmaları vardır: Mesele bkz. Nikolai Todorov, *La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles: développement socio-économique*, Bükreş, 1980. Ancak bu çalışmalarda daha çok nüfus ve ekonomik yapı üzerinde durulur. Kent iskânının unsurları ise, bağımsızlık süreçleri ve sonrasında çoğunlukla ortadan kaldırıldığından, neredeyse hiç bahse konu değildir. Oysa Saraybosna gibi, Müslüman varlığının devam ettiği yerlerde Osmanlı kentsel dokusu korunmuştur. Bkz. Carel Bertram, "Ottoman Sarajevo: The Urban History of Sarajevo in the Ottoman Period and into the Period of the Dual Monarchy", <http://www.friends-partners.org/bosnia/cb1.html>. 08.12.2005.

17 Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (XI.-XV. yy)*, İstanbul, 1987.

“sosyoekonomik” yönünü inceleyen tarihçilere düşerdi. Bu konuya yeniden değinilecektir.

Erken dönem Osmanlı kentindeki sosyal gruplar ve bu grupların fonksiyonel dağılımını ve sıralamasını yapmak gerekirse ana hatlarıyla şöyle bir tablo ortaya çıkar: Kamusal gelirlerle beslenen yönetici elit; üretici ve katma değer girdisi sağlayan ticaret ve zanaat erbabı; vakıflar gibi yine kamusal kaynaklarla beslenen kültürel elit; tarım ve hizmet sektörlerinde çalışan diğer kentli zümre. Zümreler arasında keskin çizgiler bulunmamakla birlikte yaklaşık genel tablo bu şekildedir. Akdağ¹⁸ bu hiyerarşik durumu farklı bir sırayla sunar. Ona göre “Türk tarihinde birbirlerinden belirli hukukî ya da geleneksel sınırlarla ayrılmış sosyal sınıflar mevcut değildi. Ancak, şehrin sorunlarına veya hükümetle olan ilişkilere ve başka işlere ait yazışmalarda, halkı temsil ediyorlar diye, fikirlerine başvuru ve bazı hallerde hükümetten dileklerde bulunan kişiler olarak ‘ayan ve eşraf’ vardır” (s. 39). Sözü edilen *ayan ve eşrafa* ilk sırada yer veren Akdağ, ikinci sıraya hükümet mensuplarını yerleştirir. Bu grubun içinde müderrisler, vakıf nazırları, maliye memurları, askerî şefleri, subaşı ve asesbaşları ile kadı vardır. Üçüncü sırada yer alan esnaf ve tüccarlardan sonra, en alt sırada işçiler, çıraklar küçük işletmelerde kendi başına geçinen halk tabakalarından oluşan zümre bulunur (s. 39). Tüm bu sosyal gruplara dahil olan meslek ve statüler hakkında bilgi veren Akdağ, Osmanlı kentinin bu dokusuyla Selçuklu dönemi Anadolu kentlerinin bir devamı olduğunu ifade eder (s. 35-36). Bu devamlılıkta Anadolu kentlerindeki esnaf örgütleri ile medreselerin rolü birinci derecededir ve şehirlerde meydana gelen topluluk tipinin, İmparatorluğun iç gelişmesindeki önemi vurgulanır (s. 36). Bu zümreler kentin iskân dokusunun şekillenmesinde de rol oynamıştır. Mahallelerin teşekkülü, sokak ve binaların yerleşim düzeneği, bu nüfus dokusunun birer yansıması olarak belirir. Erken dönem Anadolu kentlerin kültürel dokusu, sosyokültürel geçişkenlik, ortak dinî kültürün etkileşim biçimi ve ortak alanları ile bunların gelişim seyri hakkında A. Yaşar Ocak’ın çalışmasını¹⁹ zikrederek bu dönemdeki kentli nüfusun sosyal cephesini kapatmak yerinde olur. Ocak’ın çalışmasında, pek alışık olunmayan bir tarzda, kentli kültürel hayatın Müslüman ve gayrimüslim unsurları ile karşılıklı din değiştirmelerin sosyal hayata yansımaları üzerinde durularak, medeniyetlerin birlikte yaşama biçimleri ve diyalog kanallarının, daha yeni çağ başlarında Türkiye kentlerinde nasıl gerçekleştiğinin ortaya konması bakımından, son derece ilgi çekici tespitler bulunmaktadır (s. 90-93).

Erken dönem kentlerinin nüfus profiline gelince, konuyla ilgili literatürün daha zengin olduğunu ifade ederek başlamak gerekir, en azından XV. yüzyılın ikinci yarısı için. Bu dönemden itibaren belli başlı bölgelere ait tahrir defterle-

18 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. II, s. 39.

19 Ahmet Yaşar Ocak, “XIII.-XVI. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dinî-Sosyal Hayat”, Ferzan Bayramoğlu Yıldırım (ed.), *Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne*, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yay., 1999, s. 73-100.

ri gibi düzenli arşiv koleksiyonlarına ulaşılmış olması, XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı kentlerinin nüfus vaziyetini incelemeye el verir niteliktedir. Özellikle tahrir defterlerinin nüfusla ilgili sunduğu veriler üzerinden, kentlerin bu dönemdeki tahmini nüfusunu, dinî, meslekî ve idarî gruplara göre kesitler halinde incelemek mümkün olmuştur. Tahrir defterlerinin iskan ve nüfus tarihi bakımından önemi ve ihtiva ettikleri bilgilerin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda öncü çalışmayı Ö. Lütfi Barkan yapmıştır.²⁰ Tahrir defterlerinin niteliği ve Osmanlı tarihi araştırmalarına getirebileceği açılımları konusunda, Barkan tarafından dile getirilen hususlar yankısını bulmuş ve daha sonraki yıllarda bu defter koleksiyonlarına dayalı çalışmalar ivme kazanmıştır.

XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kesitler halinde takip edilebilen nüfus unsurunun ele alınışıyla alakalı modern araştırmalarda farklı yöntemler ve anlatım biçimleri dikkati çekmektedir. Bu farklı yöntem ve sunum şekillerini belirleyen en önemli faktör tarihçilerin bizzat kendileridir. Bazen imkansızlıklar, çoğu zaman da ihmal ve gerekli perspektif yetersizliğinden kaynaklanan sorunlu bir yaklaşım göze çarpmaktadır.²¹ Tahrir defterlerinde, kayıtlı nüfusun meslekî, dinî, vergi muafiyetini gerektiren hususiyetlerine dair işaretler ve bilgiler yazılmış olmasına rağmen, bu türden özellikler tablolara yansıtılmak yerine daha çok mahallenin ya da kentin toplam nüfusu aktararak yetinilmektedir.²² Başkaca çalışmalarda yer alan kent planlarından faydalanarak mahalle başına düşen kentsel nüfusu, yoğunluk oranları, katmanlaşma, geçişkenlik ve hareketlilik gibi konular ekseninde tartışmak ya akla gelmemekte ya da gereksiz görülmektedir. Nüfus artışı ile ilgili hususlar ise ancak aynı tür kaynak koleksiyonundan bir sonraki döneme ait veriler varsa karşılaştırmalar yapılmakta, yoksa sessizce geçilmektedir. Nüfusun kentsel mekan ve mahallelerle bağlantısı ise, sadece kent ya da mahalle adının zikredilmesi suretiyle kurulmaktan öteye götürülememektedir. Bu bağlamda iki istisnayı belki de Ekrem Hakkı Ayverdi ve Heath Lowry'nin çalışmaları oluşturur.²³ Ayverdi çalışmasında her ne kadar yüzölçümü ve nüfus yoğunluk oranlarına değinmiş olmasa da İstanbul'un ilgili dönemdeki kent dokusu, mahalle yapısı, imar faaliyetleri ve nüfus

20 Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1941, c. II, sy. 1-2, s. 20-59.

21 Tahrir defterlerine dayalı çalışmaların genel bir değerlendirmesi için Bkz. Oktay Özel, "Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliği", *Sosyal Bilimleri Yenidoğuşünmek, Sempozyum Bildirileri*, 2. baskı, İstanbul: Metis Yay., 2001, s. 147-160; Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2003, c. I, sy. 1, s. 267-286.

22 Irène Beldiceanu-Steinherr ve Maria-Magdeleine Lefebvre, "Brousse et ses habitants en 1487", *Turcica, Revue d'Etudes Turques*, 1999, sy. 31, s. 313-373.

23 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri: Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara: Doğan Kardeş Yayınları, 1958; Heath W. Lowry, "Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the Year 1475", *Diptycha*, 1981, sy. 2, s. 254-293.

hareketlerine dikkat çekmiştir. Lowry ise 1475 yılı tahrir kayıtlarından hareketle Selanik'in sur içi kısmını, planlarla birlikte mahalle mahalle tablo ve yoğunluk oranları, meslekî ve dinî dağılımlarıyla beraber, kentsel nüfusun özelliklerini özgün bir şekilde ortaya koymuştur.²⁴ Bu çalışmada, bir kentte demografi ile iskânın bütünleşmiş hali, Selanik üzerinden olabildiğince somut bir şekilde ele alınmıştır. Mesleklere göre nüfus kompozisyonu yine mahalle planları üzerinden tablo ve şekillerle aktarılabildiği için kentin fizikî dokusunu, toplumun fonksiyonel bölümleriyle karşılaştırmak mümkün olmuştur. Lowry'nin çalışması, kent iskânı ve demografisi incelemelerinde, "uygulanabilecek bir model" nitelendirmesini hak eder.

Diğer taraftan, Balkanlarda XIV. yüzyıl ve XV. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı idaresi altına girmiş kent sayısı az değildir. Osmanlı hakimiyeti Balkan tarihçiliğinin sorunlu bir alanıdır. Yunanistan'dan Sırbistan'a, Arnavutluk'tan Bulgaristan'a birçok Balkan şehri Osmanlı hakimiyetinde uzun yüzyıllar kalmış olmalarına rağmen, bölge kentlerinin Osmanlı dönemi tarihi (ve taşrası da) yeterince incelenmiş değildir. Bunun sebeplerini tartışmak bu çalışmanın hedefleri dışındadır. Balkan kentleri, Anadolu kentlerine nazaran Osmanlı bürokrasisinin gündeminde daha fazla yer tutmuştur. Buna rağmen hakkında özgün çalışmanın yapıldığı kent sayısı oldukça sınırlıdır ve daha çok geç dönemlere yöneliktir. Balkanlardaki Osmanlı mimarisi ile ilgili son yıllarda örnek sayılabilecek çalışmalar yayımlanmıştır. Bunlardan en dikkati çeken, kentsel doku, yerleşme planları ve daha da önemlisi Bulgaristan bölgesindeki kentsel gelişimi bir bütün olarak inceleyen ve kentsel dokudaki "Osmanlı" yanları daha belirgin bir şekilde ele alan, M. Kiel imzalı çalışmadır.²⁵ Osmanlı dönemi Balkan kentleri üzerine yaptığı çalışmalarla dikkati çeken bir diğer isim de N. Todorov'dur.²⁶ 1960'li yıllardan itibaren yayımlamaya başladığı makale ve kitaplarda Balkan kentlerini, hassaten Bulgar kentlerini ele alır. Todorov, 80'li yıllar ve özellikle de 90'lı yıllarından itibaren Bruce McGowan²⁷ ve Géza David²⁸ gibi araştırmacıların eserleri yayımlanıncaya kadar, neredeyse tek isimdir. Kent iskânı konusunda detaylı bilgiler vermeyen Todorov, nüfusun sadece sayısal oranları, Müslim-gayrimüslim ayırımı, *İslamlaşma* ve yerel

24 Heath W. Lowry, a.g.m., s. 266-268 ve 278.

25 Machiel Kiel, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimarî Anıtlar*, çev. İlkur Kolay, Ankara, 2000.

26 Nikolai Todorov, *La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles*. Bu eserin İngilizce geliştirilmiş versiyonu için bkz. Nikolai Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle ve Londra, 1983.

27 Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge, 1981.

28 Géza David, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Macaristan'ında Şehirleşme", *Osmanlı*, c. IV, *Toplum*, Güler Eren (ed.), Ankara, 1999, s. 111-118; a.mlf., *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim: XVI. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, çev. Hilmi Ortaç, İstanbul, 1998.

nüfusun özelliklerine yönelerek seçici ve dahası mekan bağlantısından uzaklaşan bir yaklaşımla konuyu çok uzun ve karmaşık tablolar halinde takdim eder.²⁹ Özellikle 1425-1535 ve 1520-1571-1580 arası dönemlerde Niğbolu, Tırnova, Rusçuk, Varna, Vidin, Sofya, Plovdiv gibi belli başlı şehirlerde nüfus ve ekonomik yapı karşılaştırması yapar. Nüfusla ilgili olarak artış oranı, doğurganlık ve göç, hane ve hane sayısı, ortalama ömür hesaplaması gibi teknik ve nüfusbilim açısından önemli açılımlara yer verir. Buna rağmen, ekonomik yapı üzerinde baskın bir şekilde durması, üretim ve ticaretten elde edilen gelirleri detaylı verilerle sunması, Todorov'un Osmanlı idaresini, tipik Sovyet dönemi tarihçilerinin zihniyetiyle "feodal" olarak nitelendirmesine zemin hazırlar adeta. Ona göre, Osmanlı "feodalizm"i Balkanlarda var olan ekonomik zenginliği kendisi için kullanmış, sosyal olarak da Balkan kentlerinin "otantik dokusunu zedelemiş ve onlara kendi unsurlarını dahletmiştir".³⁰

Diğer taraftan son yıllarda İmparatorluğun Balkan sancaklarının hem XVI. yüzyılı, hem de sonraki yüzyıllarına ait defterler üzerine yapılan çalışmalar dikkat çekicidir. Batılı, Bulgar ve Türk tarihçilerin nüfus konusunda yaptıkları kapsamlı ve metodik çalışmalar hem avarız ve cizye defterlerinde karşılaşılan problemleri irdelemekte, hem de nüfusa ait detaylı karşılaştırmalı tablolar sunmaktadır. Bu alanda daha özgün ve yeni açılımların yakın zamanlarda arttığını görmek,³¹ yakın gelecekte çok daha nitelikli çalışmaların yapılacağını sinyali olarak değerlendirilebilir.

XV. yüzyıla ait nüfus verilerinin bazen XVI. yüzyıl çalışmalarında da dikkate alınması gerektiğini, özellikle 1440-1450 ve 1470'lere ait mevcut defter koleksiyonlarının bu bağlamda daha detaylı bir değerlendirmeye tabi tutularak özgün çalışmalar üretilmesinin mümkün olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Bir

29 Nikolai Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*; a.m.f., "The Demographic Situation in the Balkan Peninsula (Late XVth-Early XVIth century)", *Society, the City and Industry in Balkans, XVth-XIXth Centuries*, Ashgate, Variorum, 1998, Bölüm V, s. 22-23.

30 Nikolai Todorov, "The City in the Bulgarian Lands from the Fifteenth to the Nineteenth century", *Society, the City and Industry in Balkans, XVth-XIXth Centuries*, Bölüm IV, s. 16-18 ve 19.

31 Machiel Kiel, "The Heart of Bulgaria: Population and Settlement History of the Districts of Provodia, Novi Pazar and Shoumen from the Late-Middle Ages till the End of the Ottoman Period", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005, Bildirileri*, İstanbul, 2005, s. 15-39; Turan Göçke, "XVII. Yüzyılda Filibe Şehrinin Demografik Gelişimi", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, s. 49-64; Teodora Bakarjieva, "Ruse and Ruse Region in the Context of Demographic Processes in the Lower Danube Region", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, s. 39-48; Rumen Kovechev, "Nikopol Sancak at the Beginning of the XVIth Century According to the Istanbul Ottoman Archive", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, s. 65-76.

kısmı yayınlanmış verilerle birlikte bu dönemin defterlerinin, bir bütünlük içerisinde ele alınması ve daha önce, mesela Uğur Tanyeli³² ve M. Kiel³³ tarafından yapılan çalışmada ortaya konulan kent planları, mimarî doku ve eserlerle birlikte değerlendirilmesi ve bütünlük sağlanması, XV. yüzyıl Osmanlı kent tarihçiliğine büyük katkı sağlayacaktır. Bu ise disiplinler arası düşünme, çalışma ve ortaklıklarla mümkün olabilecek bir hedeftir.

Tahrirler Dönemi ve Kaza/Sancak, Merkezî/Sistemi Kentlerde İskân ve Demografi

Osmanlı tarihinin XVI. yüzyılı, hem belge çeşitliliği ve bolluğu, hem de seri halde koleksiyonların bulunduğu bir dönem olması sayesinde, niceliksel olarak “sancak/kaza” çalışmaları açısından “münbit” bir dönemdir. Çoğunlukla “XVI. Yüzyılda .... Kazası” ya da “XVI. yüzyılda .... Sancağı” başlıkları altında, 1980’li yılların başından ve nerdeyse 2000’li yıllara kadar gelen zaman zarfında, Osmanlı taşrasıyla ilgili tahrir defterlerine dayalı çok sayıda çalışma yapılmış ve bunların bir kısmı yayımlanmıştır. Tahrir eksenli böyle bir araştırma (ki bunların çoğu yüksek lisans veya doktora tezidir) ve yayın bolluğunun meydana çıkmasında Barkan’ın, bu defterlerin hazırlanış biçimi, amacı ve içeriği ile ortaya koyduğu malumatın zenginliği üzerine 1941 yılında yayımladığı çalışmasının ardından,³⁴ 1953 yılında basılan ve bu kez, Tahrir defterleri ile tarihî demografi çalışmaları arasındaki bağı doğrudan ve kapsamlı nüfus verileri ile kurulan ikinci makalesi oldukça etkili olmuştur.³⁵ İsmet Miroğlu³⁶ ve Nejat Göyünç’ün³⁷ yayınlarıyla bu alan iyice hareketlenmeye başlamış ve peş peşe XVI. yüzyıl Osmanlı sancak ve kazalarını konu alan çok sayıda araştırma, bilim dünyasında yerini almıştır.³⁸ Bu yayınların çoğunda, araştırmaya konu olan kaza ya da sancaklardaki kentlerin iskânı ve demografisiyle ilgili bilgilere rastlanır. Defterlerin hazırlanış amacı, esas itibarıyla kırsal alanların vergi kapasitesini, “timar ünitesi” bünyesinde tespit ve idarî/askerî statülere tevcih etmek olduğundan, ekonomik yapı ve tarımsal üretimle birlikte, vergilendirilecek nüfusun da tahrir edilmesi, söz konusu çalışmaların bu eksenlerde yürütülmesine zemin

32 Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci*.

33 Machiel Kiel, *Bulgaristan’da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*.

34 Ö. L. Barkan, “Türkiye’de..”.

35 Ö. L. Barkan, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, 1953, c. X, s. 1-26.

36 İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, Ankara: TTK Yay., 1990.

37 Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara: TTK Yay., 1991.

38 Bu sancak/kaza çalışmalarının da dahil olduğu, sosyoekonomik tarih içerikli makalelerin toplu bir bibliyografya denemesi için bkz. Murat Koraltürk, *Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihine İlişkin Türkçe Makaleler Bibliyografyası Denemesi (1910-1997)*, İstanbul: Creative Yay., 1998.

hazırlamıştır. Kent ise hem nüfus ve ekonomik yapı, hem de idarî olarak başka bir boyutta olduğundan, defterlerdekine benzer bir şekilde çalışmalarda da, ele alınan genel tablodaki konu başlıklarından veya bölümlerden sadece birisidir, eğer bölgede şehir varsa. Diğer bir ifadeyle, sancak çalışmalarından bazıları, defterlerin vergi ve yönetim eksenli ana içeriğine bağlı olarak sınırlı kalır ve kentlerdeki nüfusun ele alınış biçimi de defterlere bağlıdır, hatta bazı durumlarda defterlerin gerisinde dahi kalır.³⁹ Daha titiz çalışmalarda ise bu defter eksenli kent tasvirinin dışına çıkılarak, en azında hedeflenen yüzyılda, kentin iskân ve demografisi, yönetim ve ticarî yapı da dahil olmak üzere kent bütünlüğü geniş bir eksenle sorgulanır; ulaşılabilmiş diğer kaynaklar (Osmanlı Arşivi'ndeki MAD ve Mühimme koleksiyonları ile seyahat raporları vs. gibi) işin içerisine katılarak daha tatminkâr bir tablo sergilenir.⁴⁰ Genellikle ilgili sancak/kaza merkezi olan şehrin "fizikî durum ve nüfus" başlığı altında ele alınan konular, kale ve tarihçesi, kale içindeki askerî birimler, dinî ve diğer sosyal yapılar tek tek sıralanır ve banileri, varsa vakıf gelirleri vs. irdelenir. Kentteki diğer yapılardan han, hamam, çarşı, pazar, imaret, imalathaneler ile ticarî faaliyetler ve zanaat üretim hakkında bilgiler verilir; mahalleler, adları ve belirgin hususiyetleri ile (mesela bugünkü yeri, varsa camisi, bazen de teşekkül sürecine ait bilgilerle) sıralanır. Kent mimarisinin geçirdiği değişim, yangın ve deprem gibi kent yıkıcı tesir bırakan olayların bıraktığı izler ya da yeniden yapılanma süreçlerinden bahsedilmez. Mahallelerin sayı ve nitelik itibarıyla yüzyıl içerisindeki gelişimi pek sorgulanmaz. Mahallelerin Müslim-gayrimüslim sınıflaması ve nüfusun etnik yapısına göre ayrılıp ayrılmadığı sorunu, Osmanlı bürokrasi si ve tahrir emirlerinininkinden daha keskin bir gözle ele alınır.

Balkan kentlerinin genel bir nüfus değerlendirmesi, XVI. yüzyıl için henüz tam olarak yapılmamıştır. Yapılan çalışmalardan bazıları ise Edirne, Çirmen, Hasköy, Sirem, Simontornya ve Batı Trakya bölgelerine yöneliktir.⁴¹ Türkiye'de

39 Nilüfer Bayath, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara: TTK Yay., 1999; Akif Erdoğan, "Some Observations on the Urban Population of Karaman Province in the Reign of Murad III, with Regard to the Mufassal Defters", Daniel Panzac (ed.), *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie*, Paris, 1995, s. 341-347. Tahrir defterlerindeki niceliksel ve sayısal verilerin sunumunda tablo, şema, grafik vs. gibi izahatı ve anlaşılmalıyı kolaylaştıracak, karşılaştırmalar için okuyucuya zaman kazandıracak araçların kullanılması, modası geçmiş bir teknik olmasa gerekir.

40 Bu bağlamda bazı örnek çalışmalar için bkz. Nejat Göyünc, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991, s. 89-126; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s. 12-109; Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van, 1997, s. 200-257; Mehmet Öz, *XV.-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara: TTK Yay., 1999.

41 Yusuf Halaçoğlu, "XVI. Yüzyılda Sosyal, Ekonomik ve Demografik Bakımdan Balkanlarda Bazı Osmanlı Şehirleri", *Belleten*, 1989, c. LIII, sy. 207-208, s. 637-678; Bruce McGowan, *Economic Life in the Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, (1600-1800)*, Cambridge, 1981; Géza David, *XVI. Yüzyılda Simontornya Sancağı*; Sıdık Çalık, "Çirmen Sancağında İskân ve Nüfus (1466-1595)", Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

yapılan çalışmalarda ana hedef bu bölgelerdeki nüfusun dağılım durumu ile Müslim-gayrimüslim nüfus oranlarının tespitidir. Ayrıca bölgede gerçekleşen Türk iskanının nitelik ve seyri üzerinde durularak Balkanlar'da yürütülen "Osmanlı iskan politikasının asıl gayesinin" bölgenin, "Türk yurdu haline getirilmesi" olduğu konusu vurgulanır.⁴² Devamla nüfusun kır ve kentlere göre dağılımı verilerek gayrimüslim ve Müslim nüfusun artış hızları ve oranlar tablolar halinde verilir (s. 653-675).

Araştırılan konular, Anadolu'nun gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bölgelerindeki kentler olduğunda, mahallelerin durumu ve nüfusun dinî ayrımı daha kritik bir hal alır. Erzincan, Van, Sivas, Bitlis, Diyarbakır, Sivas gibi Doğu kentleri üzerine yapılan çalışmalarda bu konu daha anlamlı ve hassas bir hale gelir.⁴³ Mesela Van'da Müslüman mahalle adları verildikten sonra "gayrimüslim mahalle adına rastlanmadığı", ancak gayrimüslimlerin/Ermenilerin, çoğunlukla Hüseyin Paşa Camii, Tebriz Kapısı ve Ulu Cami mahallelerinde oturdukları bilgisi verilir.⁴⁴ Evliya Çelebi de Ermenilerin üç mahallede oturduklarını teyid etmiştir zaten.⁴⁵ Oysa bir mahalle; adı, topografyası, mimarisi, bulunduğu yer ve nüfusuyla bir bütün teşkil eder ve birlikte değerlendirilmesi gerekir. İlgili dönem içerisindeki değişim ve gelişimi ön plana çıkartmak, daha elverişli ve anlamlı bir tablonun ortaya çıkmasını sağlar.⁴⁶ Kente ait plan ya da krokilerle mahallelerin yerleşim ve nüfus dağılımı; kentteki askerî/idarî, ticarî, sınaî ve dinî işlev alanlarını gösterme girişimi ise neredeyse birkaç çalışma ile sınırlıdır.⁴⁷ Ana kaynağı tahrir defterleri olan XVI. yüzyıla ait sancak/kaza çalışmalarında, incelenen kenti, başka bir kent ya da diğer kentlerle karşılaştırma aşamasına henüz geçilmemiştir. Kentteki imaret, medrese, cami, türbe, zaviye, hamam, imaret, çarşı, bedesten, pazar gibi mimarî eserlerin gelir-gider bütçelerinden bahsedilir ama buralarda görev yapan, üreten, çalışan insanlar ya ayrı bir fasılda ele alınmıştır ya da yoktur.⁴⁸ Kentlerdeki ticarî, sosyal ve kültürel faaliyetler için imar edilmiş yapıların içerisinde ve çevresinde ne olup bittiği, hayatın nasıl döndüğü, bu yapıların kente ve çevresine ne kazandırıp ne kaybettirdiği, kentte yaşayanlar ve dışarıdan gelenler için, bu yapıların içerisinde ve çevresindeki mahallelerdeki hayat; olup bitenlerin ne anlama geldiği gibi sorular sorulma-

42 Yusuf Halaçoğlu, a.g.m., s. 637.

43 XVI. yüzyıla ait birçok kaza ve sancağın çalışılmış olmasına rağmen Sivas'ın "gözden kaçması" dikkat çekicidir. Sivas şehrinin çalışılmasını "zorlaştıran" sebeplerden bir tanesinin de kentin bu yüzyıldaki nüfus kompozisyonu olduğu söylenmektedir.

44 Orhan Kılıç, *Van*, s. 245.

45 Aynı yerde.

46 Feridun M. Emecen, *Manisa*, s. 46-55; Mehmet İnbaşı, *XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri*, Kayseri, 1992, s. 39-50.

47 Feridun M. Emecen, *Manisa*, s. 46-55; Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Keleş 1475-1600*, Ankara, 2000, s. 200-233.

48 Mehmet İnbaşı, *Kayseri*, s. 55-68. Krş. Feridun M. Emecen, *Manisa*, s. 87-108.

miştir. Bunun sebebi, bu türden sorular sorulmuş olsa da cevapların sadece tahrir defterlerine bakılarak verilemeyeceğinin biliniyor olması olsa gerektir.

Tahrir defterlerine dayalı XVI. yüzyıl sancak/kaza çalışmalarında kentsel nüfusun ele alınış biçimi ve ortaya konulan tablo, sancak/kaza geneline dair genel yapıdan daha farklı değildir. Nüfusun kır-kent dağılımı, hane/aile ilişkisi, hanedeki fert sayısı, çocuk ve eş sayısı, ömür ortalaması, doğurganlık oranı, yatay ve dikey hareketlilik, sürgün ve göç, doğal nüfus artışı oranı, evli/bekar nüfus oranları, kadın-erkek oranları, nüfusun din, meslek ve statü ve gelir gruplarına göre dağılımı vs. gibi konular tarihî demografinin temel alanlarını oluşturur. Münhasıran XVI. yüzyıla ait çok önemli bir problem ise bu yüzyılda yaşanan/görülen hızlı nüfus artışı konusudur.⁴⁹

Tahrir defterlerindeki veriler, yukarıdaki temel alanlardan bazılarının, Osmanlı kenti bağlamında irdelenmesine imkan verir niteliktedir. Nüfusun sayısal olarak tespiti ve dönem boyunca geçirdiği değişimi, genel hatlarıyla değerlendiren çalışmalar çoğunluktadır. Defterlerin kayıt mantığı ve düzeneği de sorunludur. Temel hedef vergilendirme olduğundan kayıt sistemi bakımından XV. ve XVI. yüzyıl defterleri arasında farklılıklar gözlemlenir. Mesela “mücerred” nüfusun kaydedilme kriterlerinde değişim söz konusudur.⁵⁰ Defterlerde daha ziyade vergiye tabi hane reisinin adının, baba adıyla kaydedilmiş olması, askerî sınıfa mensup kimselerin bazen kayıt dışında kalma ihtimali, şehirli hanedeki fert sayısı, toplamda verilen “nefer” yekunu ile hane ilişkisi, “mücerred” ve “bive”lerin durumu, nüfusun Müslim-gayrimüslim şeklinde ayrımı, statü, görev, meslek, kiracılık, şehre yeni gelmişlik gibi kimi özel durumların bazen kaydedilip bazen kaydedilmemiş olması vb. gibi hususlar defter eksenli kentsel nüfus araştırmalarının sorunlarından bazılarıdır. Bölge, kent, dönem, katip ve diğer hususlara bağlı olarak zuhur eden yukarıdaki sorunların üstesinden gelmek gerekmektedir. Bu tür sorunların üstesinden gelinse dahi münhasıran yukarıda zikredilen “temel alanlarla” ilgili çalışmalar istisnadır.⁵¹ Bu istisna örneklerine geçmezden evvel genel durumu gözden geçirmekte yarar vardır.

Kent iskânı konusunda titizliğin gösterildiği çalışmalarda nüfus konusu da aynı dikkatlilik ve açılımla ele alınmış gözükmektedir. Defterlerin sınırlılığı burada da belirleyici olmuştur.⁵² Hemen tüm sancak/kaza çalışmalarında kentte-

49 XVI. yüzyılda genel nüfus artışı ve bunun niteliği konusunda yapılan tartışmaların bir değerlendirmesi ve yeni bir yaklaşım için bkz. Oktay Özel, “Population Changes in Ottoman Anatolia During the XVIth and XVIIth Centuries: The ‘Demographic Crises’ Reconsidered”, *International Journal of Middle East Studies*, 2004, sy. 36, s. 183-205.

50 Mehmet Öz, *XV.-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara, 1999, s. 41, 52.

51 Özer Ergenç, “XVI. Yüzyıl Sonunda Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomi ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma”, Doçentlik Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 1979; Géza David, *XVI. Yüzyılda Simontornya Sancağı*; Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, çev. Demet ve Heath Lowry, 3. baskı, İstanbul, 2005.

52 Heath W. Lowry, *Trabzon*, s. 3.

ki sancakbeyi, kadı, dizdar, subaşı gibi yönetici ve askerî tabakadan bahsedilir. Ayrıca dinî/sosyal kurumlarda görev yapan ve vergiden muaf zümrelerden bahsetmek defterlerin gereğidir. Ancak bunlar çoğu kez topluca verilir⁵³ ve toplumsal zümrelerde geçişkenlik, katmanlaşmanın sınırları, dikey ve yatay hareketlilik gibi konulardan bahsedilmesi ender bir durumdur.⁵⁴ Defterlerde yer alan *hane*, *mücerred* ve *nefer* konusu, üzerinde hemen herkesin durduğu bir sorundur. Toplam haneden hareketle toplam mahalle veya kent nüfusunun hesaplanmasında kullanılacak katsayıda tereddütler devam etmektedir. Katsayı olarak genellikle 5 rakamının kabul edilmiş olduğu görülür. Ancak bu sayıya *mücerred*lerin dahil edilip edilmeyeceği tartışmalıdır. Son yıllarda özellikle tereke defterlerine dayalı olarak yapılan araştırmalarda, endüstrileşme öncesi toplumlarda, özelde de Osmanlı toplumunda, ilgili defterlerde yer aldığı şekliyle *hanedeki* fert sayısı hakkında daha fazla durulmakta ve bu miktarın ortalama 4 olduğu fikri daha somut verilerle öne sürülmektedir.⁵⁵ Şurası muhakkak ki ekonomik vaziyetle aile fert sayısı arasında doğru bir orantı vardır. Zenginleşmeyle birlikte ailedeki çocuk sayısı da artmaktadır.⁵⁶

Kentli nüfusun mahalle ekseninde hesaplanması ve defterin ait olduğu yıldaki genel mahalle ve kent nüfusunun verilmesi, genel bir eğilimdir. Daha sonra ikinci ve varsa üçüncü ve dördüncü dönem sayım sonuçları aynı usulde mahalle mahalle verilir ve bazen tablo ve grafiklerle dağılım oranları gösterilir. Değişik dönem defterlerindeki nüfus verilerinin karşılaştırmalı bir biçimde aynı tabloda verilmesi ve yüzyılın ilgili veri dönemleri arasındaki farklılıklar üzerinde durulması yine nadir uygulamalardan birisidir.⁵⁷ Söz konusu olan kırsal nüfus dahi olsa, David'in çalışmasında "ailelerin genişliği, nüfusun sürekliliği ve mezraalaşma" gibi sorunlara eğilme ve tutarlı sonuçlar elde etme girişimi başarıyla denenmiştir.⁵⁸

Nüfus konusunda üzerinde durulan ve defterlerde açık bir şekilde tasnif edilen konulardan birisi de etnik ve dinî ayırmadır. Yine temel endişe *vergiledirme* konusu olduğundan, Osmanlı bürokrasisi dinî ayrıma özen göstermiştir. Buradan hareketle kentli nüfusta yer alan gayrimüslim grupları takip etmek mümkün olmaktadır. Bu durum özellikle nüfus bağlamında bölgesel

53 Mehmet İnbaşı, *Kayseri*, s. 48-50; Yücel Öztürk, *Kefe*, s. 221-222; Fatma Acun, "Karahisar Örneği", s. 184.

54 Feridun M. Emecen, *Manisa*, s. 56-65; Fatma Acun, "Karahisar Örneği", s. 182.

55 Yücel Öztürk, *Kefe*, s. 205; Colette Establet ve Jean-Paul Pascual, *Familles et Fortunes A Damas: 450 Foyers Damasciens en 1700*, Şam, 1994, s. 53. Krş. Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehir Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988, s. 59; Géza David, *XVI. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, s. 61-68.

56 C. Establet ve J. P. Pascual, *Damas*, s. 55.

57 Feridun M. Emecen, *Manisa*, s. 48-49, 55; Yücel Öztürk, *Kefe*, 232; Karş. Ahmet Şimşirgil, "Osmanlı idaresinde Zile şehri (1455-1574)", *MÜFEF Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1991, sy. 6, s. 234-237.

58 Géza David, *XVI. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, s. 68-82.

farklılıkların ortaya çıkartılmasına imkan vermektedir. Gayrimüslim ana kitle-si içerisinde Hıristiyan ve Yahudi grupları, Hıristiyanlar arasında da daha alt grupları, yüzyıl içerisinde artma ve azalma eğilimleriyle tespit etmek zor değildir. Hatta çoğu durumlarda defterlerin, etnik menşei tespiti yarayacak ibareleri ihtiva etmesi Hıristiyan nüfus içerisindeki farklı grupların tespitine de imkan vermektedir.⁵⁹

Kentli nüfusun dinî bakımdan arz ettiği manzaranın en önemli alt sorunu, din değiştirme olgusu ya da *İslamlaşma* diye adlandırılan süreçtir. XVI. yüzyıl sonları, Anadolu ve Balkanlar'da Osmanlı egemenliğinin tamamlandığı dönemdir. İdarî ve ekonomik bakımdan önem arz eden yeni kent merkezlerinin Osmanlı'ya dahil olmasıyla buraların mevcut nüfus dokusu da değişmeye başlamıştır. Bu değişim tedricen olmuştur. İslamlaşma süreciyle alakalı olarak yine defterlerden hareketle oldukça detaylı çalışmalar yapmak mümkündür. Bu bağlamda zikredilmesi gereken başlıca eser Lowry'nin çalışmasıdır.⁶⁰ Tahrir defterlerinden hareketle Trabzon şehrinin 1468-1583 arası nüfus kompozisyonu dinî bakımdan sorgulanmış ve 1583 yılında Trabzon'da yaşayan Müslümanlardan, %44'ünün birinci ve ikinci nesil mühtedilerden oluştuğu sonucuna varılmıştır.⁶¹ Lowry'nin uyguladığı yöntem, karşılaştırma ve isimler üzerinden hareketle mahalle mahalle kentin dört dönem tahririnin sıkı bir denetimden geçirilmesidir. Benzer bir yöntemi belki Balkan şehirlerine de uygulamak mümkündür. Todorov'un çalışmalarında genel bir *İslamlaşma* eğiliminden bahsedilmekle birlikte Trabzon'daki gibi tahrir defterleri ve diğer verilerin elde bulunduğu bir örnek şehir seçilerek bu sürecin benzer bir metotla izlenmesi şeklinde bir çalışma henüz yapılmamıştır.⁶² İhtidaların tüm Osmanlı dönemi boyunca izlediği seyrin Bursa ölçeğindeki takibi ise Osman Çetin tarafından yapılmıştır.⁶³

XVI. yüzyıl bahsini, ikisi doğrudan Ankara, Konya ve Bursa'yı diğeri de doğrudan Anadolu kentlerin nüfusunu konu alan üç çalışmayla tamamlamakta yarar vardır. Ankara ve Konya'nın karşılaştırmalı olarak incelendiği ilk çalışma ile Bursa'nın incelendiği çalışmanın her ikisi de Özer Ergenç'e aittir.⁶⁴ Ergenç, şer'iyye sicillerine ve diğer Osmanlı arşiv verilerine dayanarak yaptığı ilk çalışmasında Ankara ve Konya'daki ticaret ve imalat sektörünün detaylı bir incelemesini yapmakla kalmaz, kentsel iskân tarihi açısından son derece önem arz

59 Yücel Öztürk, *Kefe*, s. 227-233.

60 Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*.

61 Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi*, s. 161-162.

62 Nikolai Todorov, *La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles*.

63 Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara, 1994.

64 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya: Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı*, Ankara, 1995; a.mlf, "XVI. Yüzyıl Sonunda Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomisi ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma".

eden kamu binalarının dökümünü, mevki, tarihçe ve çevrelerine ait detaylı bilgilerle ortaya koyar. Mahalle, kentsel dokunun en önemli birimidir: Oradaki gündelik hayat da kentin bir parçasıdır. Ankara ve Konya'daki idarî örgütlenme ve yönetimin zenaat ve ticaret erbabıyla olan bağlantısı örnekler üzerinden belgelerle izah edilir.

Tıpkı *Ankara/Konya* çalışmasında olduğu gibi *Bursa*'da da, kenti; fizikî dokusu, mimarisi, mahalleleri, nüfusu ve ekonomik faaliyetleri ile birlikte bir bütün olarak ele alır Ergenç.⁶⁵ Şehrin fizikî görünümüyle ilgili seyahatnamelerde geçen veriler diğer kaynaklar aracılığı ile irdelendikten sonra yönetim ve ekonomik fonksiyonların yoğunlaştığı alanlar ve yapılar anlatılır.⁶⁶ Kent yerleşiminin ilk dönem Osmanlı sultanlarınca imar edilen alanları harita üzerinde gösterilerek kentsel büyümenin evreleri ele alınır. Yönetim örgütünün odaklandığı mekanlar fizikî değişim süreçleriyle birlikte değerlendirilir ve ticaret merkezlerinin hisar dışında nasıl ve hangi yapılarla genişlediği incelenir. Hanlar, çarşılar ve mahalleler sırasıyla hem harita üzerindeki yerleri, hem de kuruluş biçimleri anlatılır.⁶⁷ Aynı sistematik içinde camiler, medreseler ve diğer yapıların kent dokusundaki yerleri ve fonksiyonları irdelenir. Osmanlı şehir planında egemen öğeler cami, bedesten ve imaret siteleridir (s. 96). Şehir planında görülen yönlendirici etkenlerin başında esnaf örgütlerinin ve vakıf kurumunun nitelikleri gelir. Sıkı kuralları olan bu örgütler ve kurumlar, yapıların, dükkanların sayı ve yerleşme düzenine, binaların dolayısıyla da fizikî çevrenin sürekliliğine yansımaktadır (s. 97). Bursa nüfusunun XVII. yüzyıldaki durağan yapısının sebepleri tartışılır ve ailedeki fert sayısı hakkındaki katsayının yeniden değerlendirilmesi, daha doğrusu XVI. yüzyıla ait rakamların revize edilmesi gerektiğini ileri sürülür. Zira ailedeki çocuk sayısı ortalaması düşüktür (s. 107), ki bu tespit Özdeğer'in çalışmasıyla da desteklenmektedir.⁶⁸ Şehir nüfusunun 1531'de 35-40 bin civarında olduğunu tahmin eder. Bu yoğunluğun tarihî, ekonomik ve iaişe eksenli sebeplerini tartışır. 1573'te nüfus bu kez 70 bin civarındadır. Kentsel nüfusun önemli konularından olan sosyal gruplar, bunların meslek ve statülerine göre dağılımı, kent gelişimindeki yerleri geniş bölümler halinde incelemiştir. Sosyal tarih araştırmalarının en önemli konularından olan toplumsal hareketliğin bir şehir ekseninde iki yönüyle (yatay ve dikey) ele alınması bakımından da Ergenç'in çalışması bir ilktir.⁶⁹ Kentsel dokunun harita ve planlar üzerinden dönem ve yapı gruplarına göre değerlendirilmesi, Bursa'da iskân sürecinin net bir şekilde izlenmesine imkan vermektedir. Kaynakların çapraz sorgulanması ve en ufak veri kırıntısı dahi dikkatle gözden geçirilerek XVI. yüzyıl

65 Özer Ergenç, "XV. Yüzyılın Sonunda Bursa".

66 Özer Ergenç, "XV. Yüzyılın Sonunda Bursa", s. 6-10.

67 Aynı yerde.

68 Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehir Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988, s. 59.

69 Özer Ergenç, "XV. Yüzyılın Sonunda Bursa", s. 113-118.

sonlarında Bursa'da olup bitenleri anlamaya yönelik titiz gayret, Osmanlı kent tarihçiliğinde önemli bir açılımı beraberinde getirmiştir.

Diğer çalışma ise Leila Erder ve Suraiya Faroqhi tarafından yapılmış olup münhasıran Anadolu'nun tarihî demografisini konu alır.⁷⁰ XVI. yüzyılda Anadolu kentlerinin demografik açıdan karşılaştırmalı bir incelemesinin yapıldığı bu çalışmada, yüzyıl sonlarına doğru kentlerin ulaştığı nüfus miktarları, nüfustaki genel hareketlenmeler, şehirleşme eğilim ve oranları başarılı bir şekilde ele alınmış, tablo ve haritalarla Anadolu kentlerinin detaylı nüfus dökümleri verilmiştir.

Faroqhi'nin diğer önemli çalışmasında ise nüfus-kentleşme ilişkisine yönelik doğrudan somut tespitler vardır: "1520'lerin kent ağı, 1580'lerinkiyle karşılaştırıldığında ilk göze çarpan farklılık, kentlerin büyüklüğüdür. 1520'lerde yalnızca Bursa ve Ankara'nın vergi mükellefi sayısı 3000'in üzerindeydi. Yüzyılın sonlarına doğru ise bu düzeye ulaşmış 8 kent vardı. 1000-2999 vergi mükellefi barındıran orta büyüklükteki kent sayısında da aynı derecede belirgin bir artış gözlenebilir. Bu yerleşimlerin sayısı Kanunî döneminin ilk yıllarında yirmi kadarken altmış yıl sonra neredeyse iki katına çıkmıştı. XVI. yüzyılın başında köy olan birçok yerleşim yeri de 400 vergi mükellefi ve bir pazaryerine sahip olarak çalışmada tanımlandığı biçimiyle küçük kente dönüşmüştü. Bunun en belirgin açıklaması genel nüfus artışıdır."⁷¹ XVI. yüzyıldaki fiyat devrimi ve bunu kentlerdeki yaşam koşullarına etkisi ile Anadolu kentlerini ele alan çalışmaların değerlendirilmesiyle başlayan çalışmada bir *Anadolu kenti* tanımlaması da yapılır⁷² ve Anadolu kent ağı, haritalar üzerinde gösterildiği gibi, belirli bölgelerdeki kentsel yoğunlaşmaya dikkat çekilir (s. 14-19). Ekler kısmındaki Tablo-1'de de, 1570-1584 arası dönemde nüfus verileri bulunan 40 kadar Anadolu kenti, nüfus büyüklüklerine göre sıralanmıştır.⁷³

XVI. yüzyıla ait kaza merkezi bir kenti, nüfus ve iskân ekseninde ele alan sancak çalışmalarından en dikkat çeken, Osman Gümüşçü imzasını taşır.⁷⁴ DTCTF Coğrafya Bölümü'nde Doktora tezi olarak yapılan araştırmanın ana kaynağı yine tahrir defterleridir. Gümüşçü, Larende (Karaman) kazasının tamamını ele aldığı çalışmasında şehrin iskân ve demografik durumuna da ayrıntılı olarak değinmiştir. Osmanlı hakimiyetine geçiş sırasında ve sonrasında yavaş bir gelişim seyri gösteren kent, 1530'lu yıllardan sonra hızla değişmeye başlamıştır ki bu durum Faroqhi'nin yukarıda zikredilen tespitiyle de uyum gösterir.

70 Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, "The Development of the Anatolian Urban Network During the Sixteenth Century", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1980, c. XXI-II, sy. 3, s. 265-303.

71 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 17-18.

72 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 12-14.

73 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Ek I, s. 377.

74 Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara, 2001.

XVI. yüzyılda Hisariçi mahallesi eski kaleyi oluştururken, tıpkı Ankara, Beyşehir ve Ladik'te olduğu gibi Celali kargaşası döneminde, kenti çevreleyen sur inşa edilmiştir (s. 78, 90-91). Mahalle adlarının bir kısmı oradaki ticaret ve zanaat faaliyetlerinden türemiştir. Kent nüfusu ve yerleşmesinin birlikte ele alındığı çalışmada, vakıfların ve bölgesel ticaretin kente olan katkısı aktarılır. Mahallelerin XVI. yüzyıl boyunca gösterdiği süreklilik ve yeni mahallelerin kuruluşu tablolar halinde verildiği gibi, kent planı üzerinde de yeri tespit edilebildiği ölçüde mekan üzerine yerleştirmeler yapılmıştır. Gümüşçü, Jennings'in yerini tespit ettiği 13 mahalleye ilaveten 11 mahallenin daha yerini tespit ederek günümüze kadarki süreklilik oranını 1/4'ün üzerine çıkarmıştır.⁷⁵ Larende şehir nüfusunun incelenmesine, diğer şehirlerle birlikte yıllık nüfus artışının nefer veya hane bazında karşılaştırıldığı bir tabloyla devam edilir. Buna göre XVI. yüzyılda 36 Anadolu şehrinde *yıllık* nüfus artış hızı, binde -1.8 ila binde 29.9 arasında değişir (s. 151-152). Ortalama binde 12.6, yani yüzde 1.26 civarındadır. Bu seviyedeki yıllık artışla yüzyılın sonlarına doğru nüfusun hemen her tarafta en az ikiye/üçte katlandığı sonucunu çıkartmak mümkündür. Larende şehir nüfusunun da 1530'lara kadar durağan bir seyir izlediği, hatta bazen gerilediği gözlenirken, bu tarihten sonra yüzde 1.27, 1.28'lik bir yıllık artış yakaladığı tespit edilir. Köylerde ise bu artış, daha net bir tablo gösterir (s. 153-154). Bu türden hesaplamalarda verilerin homojen olup olmadığı her zaman sorun yaratmıştır. Bu sebeple Gümüşçü'nün, aynı tür defterleri kullandığı için risk payını en aza indirmiş olduğu söylenebilir. Geriye sadece nüfusun doğrudan tahrir defterlerine yansıma şekli ve yansımamış olanların varlığı ihtimali kalmaktadır. Bu da kaçınılmazdır. Gümüşçü, yıllık nüfus artış hızı hesaplamasında tahrir araştırmacılarının pek kullanmadığı yöntemi ($P=Po.em$) kullanır⁷⁶ ve XVI. yüzyıldaki yıllık artış hızını Türkiye'nin XX. yüzyıl verileriyle karşılaştırır. Nüfusun Larende mahallelerine dağılımı ise bir dizi harita üzerine yapılan yerleştirmelerle detaylı olarak anlatılır (s. 158-166). Nüfusun kır-kent oranları, meslekî, dinî/sosyal/idarî statülere göre dağılımı da yüzyıl boyunca geçirdiği değişimlerle birlikte verilir (s. 200-201). Gümüşçü'nün yaklaşımı, yöntemi ve ortaya koyduğu içerik XVI. yüzyıl kent çalışmalarına iskân ve nüfus ekseninde örnek sayılabilecek bir niteliğe sahiptir. Gümüşçü'nün, Larende kazasında nüfus artış hızı ve dağılımı kır ve kentlere göre detaylı tablolar halinde sunmasına, detaylı bölge haritaları ve planlar çıkarmasına ve nüfusu bu haritalara yerleştirme başarısını göstermiş olmasına rağmen, çalışmada nüfus yoğunluğu

75 Osman Gümüşçü, *a.g.e.*, s. 78, 92, 93, harita 5.

76 Bu formül, bugün Devletin İstatistik Enstitüsü'nce de kullanılan ve genelde yıllık nüfus artış hızı hesaplamalarında uygulanan bir formüldür. Buna göre belirli bir tarihteki son sayım (tahrir vs.) ile ilk sayımın "e" tabanına göre logaritmaları farkının, aradan geçen yıl farkına bölünmesi işlemidir. Osman Gümüşçü, *a.g.e.*, s. 150; yöntem hakkında daha detaylı bilgi ve formülde hareketle yapılması gereken işlemler ve örnekler için bkz. Tuncer Kocaman, *Nüfus Projeksiyon Yöntemleri*, <http://ekutup.dpt.gov.tr/nufus/kocaman/projeksi.pdf>

konusu eksiktir. Oysa sınırları nisbeten belirli coğrafi alanlarda, kır ve kent eksenine göre nüfus yoğunluğu, yani km² başına düşen nüfusu tespit; devamla, artışla birlikte yoğunluk değişiminden de bahsetmesi beklenirdi. Bu da yapılmış olsaydı, aynı dönemlerde Bursa bölgesi için bulunan nüfus yoğunluk oranları ile karşılaştırma yapmak ve bölgesel farklılıklar üzerinde durmak mümkün olabilecekti.⁷⁷ Bursa bölgesinde yüzölçümleri tespit edilebilen 9 kaza ünitesinde, ortalama kırsal nüfus yoğunluğu km² başına 20 kişidir. En seyrek nüfusa sahip kaza km² başına düşen 5 kişiyle Domaniç, en yoğun kaza da 16 kişi ile Yenişehir'dir. Bursa şehrinin de dahil olduğu merkez kazada ise şehir nüfusundan dolayı ortalama km² başına düşen insan sayısı 71'dir.⁷⁸

XVI. yüzyıl Osmanlı kentleriyle alakalı olarak çeşitli eksen ve problematikte, daha pek çok araştırma yapılabilir. Daha özgün çalışmalar ise dönemin zengin arşiv malzemesinin yeniden değerlendirilmesi ve farklı tür kaynak koleksiyonlarının bir arada analiz edilmesiyle mümkün olacaktır. Sanat tarihi, mimarlık ve tarih disiplinlerinin farklı yöntemlerle ortaya koydukları eserlerin birlikte yeniden değerlendirilmesi gerekir. Mesela İstanbul Osmanlı Arşivi Dairesi'nce yayımlanan *Muhasebe İcmal Defterleri, 1520-1530*'larda tüm kentlerin nüfus tablosunu elde etmeye yarayacak önemli bir koleksiyondur. İyi bir ekip, iyi tasarlanmış güçlü bir veri tabanı ve titiz bir çalışma yöntemiyle tüm bölgelere ait bir nüfus tablosu, harita ve yüzölçümlerle birlikte değerlendirilebilir. Diğer yandan sanat tarihçileri, arkeologlar, mimarlık fakültelerinin ilgili bölümleri ve tarihçilerin ortak çalışmasına ihtiyaç vardır. Bu dönem kentlerinin iskân ve demografik yapılarını kent bütünlüğü içerisinde değerlendiren çalışmaların sayısı arttıkça ve karşılaştırmalı yaklaşımlara ağırlık verildikçe Osmanlı kentinin bu yüzyılımı anlamak, değerlendirmek ve önceki ve sonraki yüzyıllarla birlikte ele alınarak zamanı gelince de kuramsal açılımlara ulaşmak mümkün olacaktır.

Kriz/Geçiş ve Değişim Dönemi Kentlerinde İskân ve Demografi

XVI. yüzyılın sonu Osmanlı İmparatorluğu için merkezî yönetim, tabî sınırlar, askerî ve idarî yapı, toplumsal düzen, vergi sistemi, iktisadî parametreler vb. açılardan bir dönüm noktasına işaret eder. Dış faktörlerle bağlantısı da bulunan bu dönüşüm sürecinin en belirgin göstergesi ya da kırılma noktası Celali İsyanlarıdır. Kargaşa dönemi kısmen sona erip 1610'lu yıllara gelindiğinde ekonomik, siyasî, toplumsal, idarî ve hukukî alanlarda XVI. yüzyıla göre birçok taşın yerinden oynadığı, "şeylerin yerinde olduğu eski düzenin" artık bulunma-

77 B. Geyer, Yunus Koç, J. Lefort ve Ch. Châtaignier, "Les villages et l'occupation du sol au début de l'époque moderne, par", Bernard Geyer ve Jacques Lefort (ed.), *La Bithynie au Moyen Âge*, Paris, 2003, s. 411-431.

78 A.g.e., s. 416-417.

dığı fark edilir ve bu bulunmayan “şeyler” özlenecektir.⁷⁹ Oysa değişim kendi şartlarını ve sistemini de beraberinde getirecektir: Köylünün önemli bir kısmı toprağını, sipahiler timarlarını, öğrenciler okullarını, kadılar mahkemelerini, idareciler makamlarını terk etmiş ya da terk etmeye meyillidirler. Merkezî otorite bu duruma çareler üretme ve sistemi yeniden rayına oturtma yolunda ferman üstüne ferman veya adâletnameler yayınlamaktadır.⁸⁰ Daralan ekonomiye ve artan nakit ihtiyaçlarına çözüm için eski düzenin en önemli kurumlarından olan *Defterhane-i Amire* yerine artık *Hazine-i Amire* daireleri fazla mesai yapmaya başlamış, sistem/düzen *timar* eksenli yapıdan *iltizam* eksenli yapıya evrilme yolunu tutmuştur.⁸¹

Tüm bu değişimin kentlere yansımaları, kent iskânı ve kentsel nüfustaki tezahürleri nelerdi? Kent çalışmaları ile nüfus ve iskân araştırmalarında bu durum nasıl ele alınmıştı? Değişimin bir parçası olan Osmanlı bürokrasisinin ürettiği defter ve belge koleksiyonlarındaki farklılaşma kent tarihi, iskân ve nüfus araştırmalarına nasıl yansımıştı?

Kent tarihi çalışmalarına bakıldığında ilk göze çarpan noktaların, değişen sistem, farklılaşan kaynak türleri ve zorunlu olarak değişen araştırma yöntem, teknik ve içerikleri olduğunu ifade etmek mümkündür. Artık XV. ve XVI. yüzyılın tahrir defteri serileri yoktur. Ama XVII. yüzyıl ortalarından (1640’lı yıllardan) itibaren ortaya çıkan avarız defterleri, hemen tüm dönem için gayrimüslim nüfusa ait cizye defterleri, yine XVII. yüzyılın başından itibaren, muhafaza edilebilmiş koleksiyonlarının arttığını gördüğümüz mahkeme kayıtları, tereke defterleri, sayıları artan vakıf defter ve kayıtları, XVI. yüzyıla nazaran gittikçe artan seyahatnameler ve elçilik raporları, yerli yabancı ticaret erbabının tuttuğu hatıratlar ve ticarî kayıtlar vs. gibi genişçe bir kaynak manzumesi, bu dönemin karakteristik kaynaklarını oluşturur. Buna, merkezî idarenin taşrayla ilişkisinde her zaman gündemde olan mühimme kayıtları ve taşradan haber veren şikayet defterlerini de ilave etmek gerekir. Nüfus, iskân ve ekonomik tablonun birlikte sunulduğu tahrir defterleri serisinin yerini çeşitli türden ve farklı içerikli kaynakların alması, doğal olarak XVII.-XVIII. yüzyıl araştırmalarına da yansımış, çalışmaların nicelik ve nitelik olarak farklılaşmasına yol açmıştır. Hemen ifade etmek gerekir ki bu durum tarihçilerin “işini” daha da zorlaştırmıştır, ama tutarlı bir tablo yakalanması için yaratıcılık gerektiren soruların sorulmasına; bazen hareketli ve zevkli, bazen zorlayıcı, bazen sürükleyici konuların işlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu tablodan kent iskânı ve demografisi konuları da nasi-

79 Mehmet Öz, *Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, 2. baskı, İstanbul: Dergah Yay., 2005.

80 Halil İncalcık, “Adâletnâmeler”, *Belgeler*, 1965, c. II, sy. 3-4, s. 49-245.

81 Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi, (XVI.-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Kitabevi, 2003; Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikane Uygulaması*, İstanbul: Kitabevi, 2003; Erhan Afyoncu, “Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhane-i Amire (XVI.-XVIII. Yüzyılları)”, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2001.

bini almıştır. Ancak bu “unutulmuş dönem”le⁸² ilgili çalışmaların yeterli sayı ve nitelikte olduğunu söylemek için henüz erkendir.

Kent iskânında, XVI. yüzyıldan beri süregelen bir devamlılığın yanı sıra özellikle bazı kentlerde nüfus açısından keskin değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Bu süreklilik ve değişimde, yönetim ekseninde meydana gelen farklılaşmaların yanı sıra en büyük pay, kırsal kesimlerde meydana gelen hareketliliğin kente tesiridir. XVII. yüzyıl Osmanlı kentlerini nüfus ve iskân açısından değerlendiren karşımıza ilk çıkan konu, bu dönemin veri bakımından yarattığı sorunlar olmuştur. Yüzyılın başında yapılmış az sayıdaki tahrir ile ortalarına doğru 1640'lı yıllardan itibaren yapılmaya başlanan *avarız* sayımlarına ait defterler arasında ciddi yöntem ve içerik farklılıkları vardır.⁸³ Bu durumun kent tarihi araştırmalarına getirdiği olumsuz durum, tarihçileri özellikle şer'iyye sicillerine ve diğer kaynaklara sevk etmiştir. Bunun sonucu olarak da kentlerin sosyal, idarî, ekonomik ve ticarî açılarından değerlendirilmesi mümkün olurken, nüfusun sayısal olarak izlenmesi zorlaşmıştır. Kentin iskânı, mahalleleri, ticarî ve idarî yapıları, esnaf örgütleri, kentteki sosyal grupların birbiriyle münasebeti gibi konuların ön plana çıkmasına zemin hazırlamıştır. Yayınlanmış olsun, olmasın bu dönemle ilgili az sayıdaki çalışmanın temel konuları bu minvaldedir. Bu sebeple kent iskânı ve demografisini birlikte değerlendirmek, çalışmaların bu iki alanda ortaya koyduğu açılımları yakalamak yerinde olacaktır.

Çalışmalar belirli ölçüde dikkat çeken kentler üzerinedir. Bu kentler, Kudüs,⁸⁴ Şam,⁸⁵ Halep,⁸⁶ Bursa,⁸⁷ İzmir,⁸⁸ Selanik,⁸⁹ Edirne⁹⁰ ve Ankara'dır.⁹¹ And-

82 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 10.

83 Oktay Özel, “Osmanlı Demografi Tarihi Açısında Avarız ve Cizye Defterler”, Halil İnalçık ve Şevket Pamuk (ed.), *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Yay., 2001, s. 33-50.

84 Dror Ze'evi, *Kudüs: XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul, 2000.

85 Jean Souvaget, “Esquisse d'une histoire de la ville de Damas”, *Revue des Etudes islamiques*, 1934, sy. 8, s. 421-480; Colette Establet ve Jean-Paul Pascual, *Familles et Fortunes A Damas*.

86 André Raymond, “The Population of Aleppo in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, 1984, *IJMES*, sy. 16, s. 447-460.

87 Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*, Kudüs, 1988.

88 Necmi Ülker, “The Rise of İzmir, 1688-1740”, Doktora Tezi, University of Michigan, 1974; F. Cänä Bilsel, “Cultures et Fonctionnalités: L'Evolution de la Morphologie Urbaine de la Ville d'Izmir aux XIXe et début XXe Siècles”, Doktora Tezi, Paris: Université de Paris X – Nanterre, 1996; Necmi Ülker, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I. Ticaret Tarihi Araştırmaları*, İzmir, 1994.

89 Heath W. Lowry, “Portrait of a City”, s. 254-293; Gilles Veinstein (ed.), *Selanik 1850-1918, “Yahudilerin Kenti” ve Balkanların Uyanışı*, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, 1999; Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri: Selanik (1830-1912)*, çev. Işık Ergüden, İstanbul, 2001.

90 Sercan Yıldırım, “Kuruluşundan XVIII. Yüzyıla Kadar Rumeli Edirne Kent Kurgusu ve Yapı Grupları (Manzume, İmaret, Külliye) İlişkisinin Çağdaş Kent ve Mimarlık İlkeleri Açısından Değerlendirilmesi”, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, /

ré Reymond'un Osmanlı yönetimindeki Arap kentlerini konu alan çalışmasının ana ekseninde de yine XVII. ve XVIII. yüzyıllar bulunmaktadır.⁹²

Ze'evi'nin *Kudüs* çalışması ile başlamak yerinde olacaktır. XVIII.-XIX. yüzyıl İslam kentinin üç ayırt edici özelliğinden bahseder yazar. Bunlar kentin dinî cemaatlara ayrılması (tarihî kültürel süreçtir); cinsiyete dayalı (İslam'a özgü) yasaklar ki evlerin yapısı, konutlar arasındaki mesafe, mahalle, bu yasak ve normlara göre inşa edilir; ve mülkiyete dayalı hukukî sistem: İslam özel mülkiyeti tanıır ve kentsel alanlarda öncelik özel mülkiyetedir.⁹³ Yazar, Faroqhi'nin, dine yapılan bu atfı abartılı bulduğunu da ifade ederken, devlete ya da siyasi sisteme atıfta bulunmaz. Oysa siyasi iktidarın, beylerin kent formasyonuna nasıl etkide bulunduğunu Acun'un çalışmasından öğreniyoruz.⁹⁴ Zira, fetihten yaklaşık yirmi yıl sonra Kudüs'ün sur ve kalesi Kanunî Sultan Süleyman tarafından yeniden inşa ettirilmiştir.⁹⁵ Kendi içinde bir bütünlüğü olan kentin iç bölünmesi değişmez ve nüfus XVII. yüzyıl boyunca on bini aşmamıştır (s. 16).

Yazar, nüfusun dinî sosyal gruplara bölünmesine ve kent dokusundaki ağırlıklarına yer vermez. Oysa 1691 tarihli cizye defterine dayalı yakın tarihli bir çalışmadan⁹⁶ hem nüfus sayısını ve bu nüfusun dinî gruplara göre dağılımını, hem de kentteki gayrimüslimlerin oranları ile fizik eşkal ve meslek gruplarına göre dağılımını öğreniyoruz. Ze'evi'nin nüfusa ilgili bu ayrıntılara girmeme sebebi, muhtemelen Osmanlı Arşivi'ndeki bu kayıtlara ulaşamamış olmasıdır. Kentte büyük açık alanlar vardır ve iskânda yoğunluk yoktur. Kent, Osmanlı döneminde, Memluk dönemine nazaran daha homojendir, ama fetihten yüzyıl sonra değişmeye başlamıştır. Cemaat mahallelerinin, kentteki ruhani merkezler etrafında belirlediği ifade edilir ama sayı verilmez.⁹⁷ Müslümanlar Harem-i Şerif etrafında, kuzeydoğuda Hıristiyanlar Kutsal Kabir etrafında ve Sion tepesi etrafında; Ermeniler güneybatıda, kendi manastırları etrafındaydılar. Yahudiler Ağlama Duvarı etrafında, Şeref, Mesleh ve Rişe mahallelerindeydiler, ama

1991; Oktay Aslanapa, "Edirne'de Türk Mimarisinin Gelişmesi", *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, 2. Baskı, Ankara, 1993, s. 223-232; Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyıl Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981)*, s. 1415-1424.

91 Hülya Taş, "XVII. Yüzyılda Ankara", Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004; Jülide Akyüz, "Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şeriyeye Sicillerinin Sayısal ve Muhteva Analizi Denemesi)", Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

92 André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*.

93 Dror Ze'evi, *Kudüs*, s. 18-19.

94 Fatma Acun, "Karahisar Örneği", *Belleten*, c. LXV, sy. 242, s. 161-192.

95 Dror Ze'evi, *Kudüs*, s. 4, 20.

96 Hilal Çiftçi, "XVII. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Çevresinde Gayrimüslim Nüfus", Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 33-39, 77, 80.

97 Dror Ze'evi, *Kudüs*, s. 25-26.

bu zorunlu değildi. Her cemaat diğerk yerlerde ev satın alabilirdi, ama cemaat grupları bir arada olmayı tercih ediyorlardı; zengin yoksul aynı semtte oturuyordu. Ama evler farklı, oda sayısı ve kullanılan eşyalar farklıydı (s. 26-27).

Dinî cemaatler arası sosyal ve kültürel ilişkilerin bulunması normaldir. mahkeme en önemli kamusal alandır. Diğerk ortak alan ise pazardır. Her üç cemaatin de ortak yaşam alanı ve onları ticaret ve zenaatte buluşturan mekan çarşıdır. 1552 yılında Hasekiye Vakfiyla, birlikte yaptırılan imarethane, dükkanlar, medreseler, tabhâneler ve camiden oluşan külliye'nin oynadığı sosyal ve ekonomik rol önemlidir (s. 30-31). Evler, diğerk yapılar ve içindekiler, ev tipleri, oda sayıları, yaşam biçimi, kullanılan eşyalardaki kültürel farklılıklar, evlerin mahalleye göre konumu ve bunda İslamî cinsiyet ayrımının rolü detaylı bir şekilde verilir (s. 34-36 ve 37). Ze'evi, Kudüs'ün insan-mekan bağlamındaki portresini, XVII. yüzyıl içindeki değişimle birlikte sunmuştur. Ama şehir planı veya krokisi, mahalle dağılımı ve nüfusun alt bölümleri konusunda eksiklikler vardır.

Establet ve Pascual *1700'lerde Şam'da Aileler ve Servetler* başlıklı, tereke defterlerine dayalı çalışmalarında, konuya kentin fizik tasviri ile başlarlar.⁹⁸ Devamlı, Kale, Sultan Yolu, Osmanlı binaları, ticaret ve zanaat faaliyetlerinin toplandığı üç büyük sektör ele alınır. Nüfusun XVI. yüzyıl sonları ile 1700'lü yıllardaki mukayesesi, araştırmalara dayalı olarak sunulur. Nüfusun ayrıntılı dökümü verilmez, sadece toplam tahmini sayılar verilerek XVIII. yüzyıldaki açlık, kuraklık ve salgın hastalıkların kentte yarattığı demografik tahribat üzerinde durulur (s. 16-18). Tereke defterlerindeki verilerden hareketle nüfusun bir yönüne dair; aile yapısı, evlilik kurumu, ölümlerin ay ve yaşa göre dağılımı, aile başına düşen çocuk sayısı gibi teknik ama önemli bilgiler grafik ve tablolar aracılığı ile sunulur (s. 43-53). Aile başına düşen çocuk sayısını gösterir tablodan sonra diğerk bölgelerle karşılaştırmalar yapılır ve sınırlı sayıdaki veriler topluca sunulur. Burada XVII. ve XVIII. yüzyılların Hama, Şam, Halep ve Tuna vilayetlerine ait az sayıdaki verinin karşılaştırması yapılır. Buna göre aile başına düşen ortalama çocuk sayısı 2.3 ile 2.7 arındadır (s. 35). Bu rakam, hanede (avarız hanesi değil) bulunan fert sayısı konusunda yapılan tartışmalara ışık tutacak niteliktedir.

Bursa'nın XVII. yüzyılı ile ilgili olarak Haim Gerber'in çalışması dikkat çekicidir.⁹⁹ Gerber hemen nüfusla başlar. Sorunun özünde *hane* teriminin içeriği vardır ve kullanılan kaynak türü Cizye ve Avarız defterleridir. Bursa için 1640-1641, 1670 ve 1696 yıllarına ait vergi defterleri söz konusudur ve her birinde hanedeki aile ve kişi sayısı ile ilgili farklı çarpanlar kullanılarak hanenin nüfusa dönüştürülmesi yöntemi kullanılır (s. 5-8). Gayrimüslim nüfus için tutulan cizye defterlerine göre, cizye 14 yaş üzeri gayrimüslim erkeklerce ödenir. Bu da nüfusun 1/3üne tekabül eder. Yani, cizye defterindeki sayıları 3'le çarpmayı gerektirir. Filadar köyüne ait 1671 ve 1675 tarihli iki ayrı veri, normal hane ile ciz-

⁹⁸ Colette Establet ve Jean-Paul Pascual, *Familles et Fortunes*, s. 11.

⁹⁹ Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*, Kudüs, 1988.

ye mükellefi nüfus arasındaki korelasyonu göstermeye yetmiştir, ki buna göre, 191 normal hane (x5) 955 kişi, 346 cizye mükellefi de (x3) 1038 kişi eder.¹⁰⁰ Gerber, kentteki askerlerin ve kölelerin genel nüfus içerisindeki payını da hesaplamıştır. Nüfusun, temel statü ayırımına göre böyle bir tasnifi, sıkça yapılabilen bir işlem olarak karşımıza çıkmaz. XVII. yüzyılın değişik dönemlerinde nüfusta görülen değişim, avarız defterleri ve bazı mahallelerin hariçte bırakıldığı diğer bir sayım sistemine göre tutulan defterler üzerinden takip edilmeye çalışılır. Buna göre, 1675'lerden sonra kent ve kırsal nüfusta gözle görülür bir azalma vardır (s. 12). Gerber bu azalmanın sebebini merak eder, ama bir çözüm getirmekte de zorlanır. Tahmin şeklinde üzerinde durduğu tek faktörse vebadır (s. 14-19). Tarım sektöründeki kriz, aşırı vergi yükü ve fiyat artışları gibi faktörlerin yaratabileceği göç vs. gibi hususlar üzerinde durulmaz.

Hülya Taş, Ankara üzerine yaptığı doktora çalışmasında XVII. yüzyıl şer'iyeye sicillerini esas almıştır.¹⁰¹ Ankara şehrinin mahalle dağılımı ve yüzey şekilleri; mahallelerin sayısı, bölünmesi, "Aşağı ve Yukarı Yüz"deki mahallelerin durumu; alan itibariyle geniş, nüfusça sık olmasa da bu iki yüzün ticaret mekanlarıyla ilişkileri bir bütün olarak verilir (s. 125-129). Kentin nüfusu konusunda önceki ve sonraki yüzyıllara ait verilerle karşılaştırmalar yapılır (s. 133-134). Kent halkının yaşadığı evlerin tasviri, binaların kat sayıları, avlu ve sokak ilişkileri, mimarî özellikleri verilir. Yönetici grubun tercih ettiği mahalleler, Kale, Öksüzce, Hacı Musa ve Hacı Tepesi'dir. Aile, eşlerin sayısı, çocuk sayısı gibi demografik alt hususlar şer'iyeye sicillerine yansıdığı kadarıyla incelenir. Ailedeki çocuk sayısı bakımında Müslümlere düşen 2, gayrimüslümlere düşen 5 çocuk ortalaması dikkat çekicidir (s. 269). Karşılaştırmalarda Ankara'nın bir önceki ve bir sonraki yüzyıl verilerinden istifade edilmiştir. Mekandaki değişiklikler konusu sadece ticarî alanlara yönelik olmaktan öteye gitmemiştir. Nüfus yoğunluğundaki değişim de sadece yüzyıl ekseninde kalmıştır. Plan, kroki, harita vs. kullanılmamıştır. Oysa bu türden araçlar kullanılarak yapılan mahalle çözümlemesi daha önceden yapılmış bulunmaktadır.¹⁰²

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı kentlerindeki iskân ve demografik özellikleri bulabileceğimiz, münhasıran tek tip kent çalışmalarına dair değerlendirme girişimimize iki çalışma ile devam ediyoruz. Bunların ikisi de ortak bir eserde bulunmaktadır.¹⁰³ Masters'ın Halep'i, Goffman'ın da İzmir'i konu alan çalışmaları, hem üslup hem de içerik olarak oldukça dikkat çekicidir. Masters, fetihle Halep'in gösterdiği değişimi anlatarak başlar ve kentin fizikî dokusu ile nüfus kompozisyonundaki farklılaşmayı vurgular. Merkezle ve temsilcileriyle ça-

100 Haim Gerber, *a.g.e.*, s. 9.

101 Hülya Taş, "XVII. Yüzyılda Ankara".

102 Neriman Şahin Güçhan, "XVI.-XIX. Yüzyıl Nüfus Tahminlerine Göre Osmanlı Ankara'sında Mahallelerin Değişim Süreçleri Üzerine Bir Deneme", Yıldırım Yavuz (der.), *Tarih İçinde Ankara II*, Ankara, 2001, s. 123-154.

103 Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*.

tışma olmadığını, kentın Mehmet ve Behram paşalar tarafından yaptırılan yeni yapılarla Türkleşmesi sürecini anlatır. Memluk döneminden kalanlarla birlikte 56 çarşı, 53 kervansaray ve diğer yapıların hepsi de kentın ticarî kalbinde dir.¹⁰⁴ Nüfus detayları yoktur, ama Hıristiyan nüfusta yaşanan nisbî artışın sebebi, civar köy ve kasabalardan gelenler, yani bölgesel göçtür. Bu arada Halep'teki Yahudi nüfusun ekonomik olarak kente getirdiği canlılığa dikkat çekilir. XVIII. yüzyılda görölen siyasi olaylar, salgınlar ve kıtlık, kent nüfusunda azalmalara neden olmuştur.¹⁰⁵ Cemaatler arası geçişkenlik, ticarî aktiviteler ve ortak alanların kullanımı kente sosyal bütünlük vermiştir. Yönetimde yerel güçlerin etkin olduğu XVIII. yüzyılda, kentteki tabakalaşma daha belirgin hale gelmiştir. Masters'ın çalışmasında, hem şer'iyeye sicilleri, ticarî temsilciler ve elçilik raporları gibi birincil kaynakların, hem de modern araştırmaların birlikte kullanımının getirdiği zenginlik ve güçlü bir tasarımıyla, akıcı bir üslubun uyumunu aynı anda görmek mümkündür. Zamanın evreleri, gelişen olaylarla birlikte ifade edilerek bütünlük sağlanmıştır.

Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti başlıklı eserde yer alan diğer çalışma Goffman'ın İzmir incelemesidir.¹⁰⁶ İzmir için şer'iyeye sicillerinin yokluğu ciddi bir eksiklik getirirse de yazar bu eksikliği Avrupalı ticarî temsilcilerin gözlemlerinden ve Osmanlı Arşivi'ndeki diğer kayıtlardan yararlanıp, bunları çok iyi sorgulayarak kapatır. İzmir XVI. yüzyılda görece çok daha önemsiz bir kenttir. Ancak değişen global şartlar, İzmir'i XVIII. yüzyıla geldiğinde, Osmanlı ve Akdeniz'in en önemli kentlerinden birisine dönüştürmüştür. Kent, Osmanlı yönetiminin amaçlarından dolayı değil ona rağmen gelişmiştir (s. 92). Avrupalı tüccarların İzmir'e ilgisi 1610-1620 yıllarında başlamış ve kısa sürede artarak kenti dönüştürmeye başlamıştır. Endüstri ve ticaret transferi, kentın topografyasını, nüfusunu ve ruhunu değiştirmiştir (s. 105). 1650-1660 tarihlerinde nüfus 60-70 bin ve çoğunluk Müslümandır. 1620'lerde çeşitli kilise inşaatı için Frenkler İstanbul'dan izin koparmışlardır. "Gözü doymaz tüccarlarla haris memurların çatışması" tabakalaşmanın sert göstergeleridir. Bu arada Yahudilerin kenti keşfetmeleri ve kültürel, sosyal ve ticarî olarak kente getirdikleri dikkat çekicidir. Köprölü Fazıl Ahmet Paşa, kente kaldırım döşetir, şehre su getirtmek için kemerler inşa ettirir, büyük bir han, hamamlar, bedesten ve çok geniş bir gümrük binası yaptırır.¹⁰⁷ Bunlar merkezin İzmir'i fark etmesinden sonra yapılanlardır. 10 Temmuz 1688 deprem ve yıkımı, ardından gelen yangın, salgın, kaçış, ölüm (15 bin kişi); 1742'de çıkan yangınla kentın 2/3'ünün tahrip oluşu; 1757 ve 1772 salgınlarıyla nüfusun yüzde 15-20'sinin yok oluşu sırayla ve kentteki

104 Bruce Masters, "Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kent", Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, s. 28, 29.

105 Bruce Masters, "Halep", s. 40-43.

106 Daniel Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, s. 88-151.

107 Daniel Goffman, "İzmir", s. 122.

hayatın akışı içinde canlı bir üslupla anlatılır. Tüm bunlar İzmir'in kent olarak büyümesini sadece bir süreliğine, geçici olarak engellemiştir.

Her iki çalışmada da Osmanlı kenti "kendi şartları içerisinde" değerlendirilmiş, kentin sakinlerinin, kent ve çevresinin yaşadığı olumlu ve olumsuz ana çizgiler, "kentin hayatı"nın zaman içindeki seyri dikkatli ve bütüncül bir gözle sergilenmiştir. Detayla bütün arasındaki denge korunmak istenmiştir.

Döneme ait "çok kentli" araştırmalardan belki de en fazla tartışılanı André Raymond'un eseridir.¹⁰⁸ Arap, İslam, Doğu ya da Osmanlı kenti tartışmasına girmeden, Raymond'un Osmanlı egemenliğinin Arap kentlerine iskân ve demografi bakımından ne kattığı ya da katmadığı sorununa değinmekte fayda vardır. Eserde kaynak zenginliği dikkat çeker. Osmanlı verileri, seyyahların yazdıkları, yerel kaynaklar, döneme ait çağdaş Fransız kent planı ve çalışmaları kullanılmış ve bunlar modern araştırmalarla birlikte değerlendirilmiştir. Osmanlı egemenliği, bölgede güvenliğin sağlanması ve sınırların kalkması şeklinde yansıdığı için malların ve insanların, en azından hukukî olarak serbest dolaşımı anlamına gelir. Bu da kentlerin hem nüfus olarak heterojenliğinin artmasına, hem de ticarî olarak gelişmesine katkı sağlar (s. 18-21 ve 23). Kentlerin büyüme şekilleri birbirine benzer: Büyüme şekli, içindeki yoğunlaşma ve kent dokusundaki boşlukların doldurulması, dışarıda ise dış mahalleler şeklinde gerçekleşir. İç büyüme, gayrimenkulde fiyat artışı ve alım satım sıklığı şeklinde tezahür eder. Halep, Kahire ve Tunus'ta büyüme sonucu tabakhaneler kentin dışına taşınır (s. 31-34). En orijinal bilgiler ise kentlerdeki nüfus yoğunluğuna dair sunduğu somut verilerdir. Buna göre, XVIII. yüzyıl sonuna doğru, kent ortalaması ve hektar başına düşen insan sayısı, Halep'te 327, Şam'da 288, Musul'da 238, Bağdat'ta 265 ve Tunus'ta 364 kişidir. Benzer bir araştırmayı Anadolu kentleri için yapan Aktüre, XIX. yüzyıl sonunda kişi/hektar olarak Ankara'da 260, Tokat'ta 240 ve Afyon'da 255 rakamlarını vermektedir.¹⁰⁹ Yüzyıl farkına rağmen Arap kentlerinin daha yoğun olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bu tespitlerle birlikte, plan ve krokiler üzerinde kentsel büyüme alanları ve nüfus yoğunluğu gösterilir (s. 36-37). Kentlerin nüfusu, egemen zümreler, diğer katmanlar ve halk şeklinde sıralanarak her birinin, genel içerisindeki yeri ve oynadığı roller üzerinde durulur. Kentlerin mahalleleri de ihmal edilmez: Sayıları, yüzölçümleri, nüfus yoğunlukları ve mekansal örgütlenmeleri ele alınır, bunlar sayısal verilerle desteklenir (s. 89-115). Kent yapısı, merkezi, topografyası, ikamet alanları, çevre semtleri ve varoşları iskân ve demografik özellikleri ile birlikte değerlendirilir (s. 123-137). Tüm bunlar anlatılırken plan, kroki ve istatistik yöntemleri sıkça başvurulan araçlardır. Böylece hem karşılaştırmaların sayısal düzeyde yapılması kolaylaştırılır, hem de okuyucuya daha rahat bir izleme fir-

108 André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*.

109 Sevgi Aktüre, *XIX. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 1978.

satı tanınır. Raymond'un çalışması bir bakıma, Faroqhi'nin farklı bir yüzyıl dilimindeki Anadolu kentleri için yaptığı çalışmayla örtüşür niteliktedir. Kentler üzerine monografiler arttıkça, bu türden genel değerlendirme ve karşılaştırma çalışmalarının daha rafine ve sentezci bir hale geleceğine kuşku yoktur.

XVII. ve XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumu üzerine çalışmalarda dikkati çeken iki önemli ana tema daha vardır. Bunlardan ilki, devletin maliye, askeriye, vergilendirme ve taşra idaresi gibi alanlarda yaşadığı değişimi, merkez-taşra ilişkilerini, taşradaki tabakalaşmanın yeni boyutlarını ilgilendirmek üzere yeni ve etkin bir sosyopolitik-ekonomik grup olarak zuhur eden ayanlar konusudur. Diğeri ise konar-göçer teşekküllerin iskan süreci ve bunun kent nüfusuna muhtemel etkileridir. İmparatorluğun Anadolu, Orta Doğu ve Balkanlar'daki hemen tüm bölgelerinde, XVII. yüzyıl başlarından itibaren, Osmanlı kentleri ile bu kentlerdeki iskâna ve demografik yapıya şu ya da bu şekilde müdahil olmuş, nüfus transferleri, göçlerin kontrol ya da teşviki, makam/mansıp/meşruiyet savaşlarının yarattığı demografik kayma ve değişimler vb. hususlarda ayanlar, mevcut demografik kompozisyonun değişiminde rol oynamışlardır. Bu bağlamda yeni bir sosyopolitik ve ekonomik grup olarak ayanların zuhuru, kentin iskan ve imarı ile kentleşme sürecine de etki etmiştir. Tüm bu ve benzeri konular farklı başlıklar altında da olsa, son yıllarda, araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bazı özgün çalışmalar ortaya konmuştur. Bunlardan ilki, belki de en dikkati çeken, Dina Rızık Khoury'ye ait olmaktadır.¹¹⁰ Khoury'nin XVI. yüzyıldan itibaren merkez-taşra ilişkilerindeki değişim ve dönüşümü, Musul örneğinden hareketle ele aldığı çalışmasında, zaman dilimi olarak XVII.-XIX. yüzyıllar ön plana çıkmaktadır. Kentin iskan ve demografisine yönelik değerlendirmeler münhasıran bir bölümde toplanmamış olmakla beraber kentli nüfus ve mimarî doku hakkında yeri geldikçe bilgiler aktarılmıştır. Mesela Musul kent nüfusunun 1541-1575 arasında %30 artması, daha çok göçe bağlanmaktadır (s. 37). Aşiret saldırıları, Celali kargaşası ve asayiş eksikliği, kentli nüfusun kırsala nazaran daha az etkilenmiş olmasına rağmen yine de XVII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde nüfusu, 1575'teki miktarından %15 azalmış durumdadır (s. 47). 1672 ile 1688 yılları arasından Musul bölgesi bir dizi felaket yaşar ve kırsaldan kaçarak sığınılan yer olan kentin nüfusu, bu yüzden yeniden artışa geçer (s. 47). Bu değişim, kentli nüfustaki gayrimüslim yetişkin erkek sayısının 1691'den 1729 yılına kadar geçen zaman içinde, 1583'ten 2307'ye çıkarak yüzde 68 artması şeklinde, sonraki yüzyılda da devam eder (s. 125). Bu değişimin sonucu Musul'da devlete bağlı yeni bir yerel sınıf oluşarak yönetime ve paya ortak olma sürecine girer (s.48). Yazarın atıfta bulunduğu C. Tilly'nin deyimiyile "zorbalık ve sermayenin evliliğinden doğan" yeni tür toplumsal katmanlar (s. 48, 126-127), güç ve sermayelerini kent mekanına da yansıtırlar ve yeni yeni cami, ha-

110 Dina Rızık Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul, 1540-1834*, çev. Ülkü Tansel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1999.

mam, dükkan ve konutlar yaptırırlar (s. 142, 155, 160, 224-229). Khoury, çalışmasında, XVII ve XVIII. yüzyıllardaki dönüşümü ve taşrada zenginleşen bir sınıftan iktidara ortak olma sürecini ele alırken, bu dönüşümle ortaya çıkan yeni sınıfın, diğer alanlara olduğu gibi nüfus ve mimariye etkilerini de gözler önüne sermiştir. Kaynak zenginliği ve çeşitliği, kurgusu ve üslubu ile ayrıcalıklı bir görünümündedir. Girişte verdiği Musul kent planı ve krokilerini, yeni katmanların zenginliğinin, kente mimari eserler olarak nasıl yansıdığını daha somut olarak göstermek amacıyla, metin içerisinde fazlaca yararlanmamış olması, bağlam gereği bir eksiklik sayılamaz.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı taşra idaresinin dönüşümü ve ayanların sosyal, ekonomik ve siyasal güçlerinin yerel ve bölgesel etkileri ile merkez-taşra ilişkilerinde ortaya koyduğu seyir hakkında başka çalışmalar da vardır. Işık Tamdoğan¹¹¹ Adana'yı, Hülya Canbakal¹¹² Antep'deki değişimi ve Robert Zens¹¹³ de Pazvantoglu Osman ve faaliyetlerini incelemiştir. Bu çalışmaların, yukarıda değinilen Khoury'nin *Musul* çalışmasıyla yapılacak bir karşılaştırması, bu dönemin genel kompozisyonu, özelde de iskan ve nüfus konularındaki değişime dair yeni açılımlar getirebilir. Böylece Musul, Antep, Adana ve Vidin gibi birbirinden farklı dört bölgede, benzer süreçlerin yaşanıp yaşanmadığını görmek bir hayli ilgi çekici sonuçların elde edilmesine ve Osmanlı taşrasında neler olup bittiğinin daha iyi anlaşılmasına imkan verecektir. Ancak bu çalışmaların yayımlanmasından sonradır ki, XVIII. yüzyıl kentlerini daha kapsamlı bir şekilde değerlendirmek ve XIX. yüzyılda merkezleşme ve modernleşme sürecine girilirken, Osmanlı kentinin geçirmekte olduğu evrimi yakalamak mümkün olacaktır. Zira ayanlar bazen diğer bütün idarî, askerî, siyasî, toplumsal ve ekonomik faaliyetlerinin yanı sıra kendi bölgelerinde, kent iskan ve nüfusu konusuna da doğrudan müdahil olmuşlardır. Bunun en somut örneği ise Çapanoğulları ve Yozgat şehrinin kuruluşudur.¹¹⁴ Çapanoğullarına kadar "mamur bir şehir bulunmayan" Bozok sancağı, bölgede yönetimi ele geçiren Çapanoğlu Ahmet Ağa'nın, 1753 yılında küçük bir köy olan Yozgat'a bir medrese yaptırması ve kurduğu vakıfla köyün imarını başlatmış olması kente doğru evrilmenin başlangıcını oluşturur. Yavaş yavaş bir kasaba haline gelen Yozgat, aynı süleleden Mustafa Bey'in inşa ettirdiği büyük bir cami ve kurduğu vakıflarla, XVI-

111 Işık Tamdoğan-Abel, "Les modalités de l'urbanité dans la ville ottomane, Les habitants d'Adana au XVIIIème siècle d'après les registres de cadis", Doktora Tezi, Paris: EHESS, 1998; Işık Tamdoğan, "Büyükleri Saymak Küçükleri Sevmek: XVIII. Yüzyıl Adanası'nda Ayanların İlişki Ağları ve İki Farklı İlişki Geliştirme Üslubu", *Tarih ve Toplum — Yeni Yaklaşımlar*, Bahar 2005, sy. 1, s. 77-96.

112 S. Hülya Canbakal, "Ayntab at the End of the Seventeenth Century: A Study of Notables and Urban Politics", Doktora Tezi, Harvard University, 1999.

113 Robert Zens, "Pazvantoglu Osman Paşa and the Paşalık of Belgrade 1791-1807", *International Journal of Turkish Studies*, 2002, c. VIII, sy. 182, s. 89-105; Robert Zens'in Pazvantoglu Osman'ı konu alan doktora çalışması tamamlanmış bulunmaktadır.

114 Özcan Mert, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1980.

II. yüzyıl sonlarında şehir kimliği kazanmıştır.¹¹⁵ Çapanoğulları, Mamalu aşiretine mensup bir sülaledir (s. 24). Bu aşiret 1690'lı yıllarda Rakka'da iskan edilmeleri istenmiş olmasına rağmen "şekavet"e devam ettikleri gerekçesiyle, önceden beri yayla mahalli olarak kullanageldikleri yer olan Bozok bölgesine 1700'lü yılların başlarında iskan edilmişlerdir.¹¹⁶ Orhonlu bu aşirete mensup diğer oymakların nerelerde yerleştirildiklerini sıralar (s. 85, 86).

Bu yüzyıllarda aşiretlerin iskanı ve devletin iskan politikası konusu, başlı başına bir inceleme sahasıdır. Aşiretlerin alıştıkları konar-göçer hayattan yerleşikliğe geçirilmesi, Osmanlı Devleti'nin XVII. yüzyıl sonlarından itibaren uygulamaya çalıştığı bir politikadır. Devletin iskan politikası, nerelere hangi tarihlerde kimlerin nasıl yerleştirildiği ve bu süreçte karşılaşılan sorunları Cengiz Orhonlu¹¹⁷ ve Yusuf Halaçoğlu¹¹⁸ ele almışlardır. Aşiretlerin iskan süreci kolay olmamış, hem yerleşmeye zorlanan aşiretler, hem de devlet ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. Aynı dönemlerde devlet diğer bazı aşiretleri de Adana, Hama, Sivas, Afyon, Humus ve Anadolu'nun muhtelif yerlerine iskan etmekle uğraşmıştır. Çoğu yerde köyler halinde iskan edilen bu grupların yerleştikleri bazı yerler, Yozgat örneğinde olduğu gibi şehir haline dönüşmese bile, sonradan kasaba ve kaza merkezine dönüşmüştür.

Osmanlı kentinin fiziksel dokusu ve bu dokunun XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki evrimi konularında yapılmış üç çalışmayla değerlendirmeyi tamamlamak yerinde olur. Bunlar Sevgi Aktüre,¹¹⁹ Maurice Cerasi¹²⁰ ve Neriman Şahin Güçhan'a aittir.¹²¹ Cerasi'nin çalışması modern araştırmalara dayalı olarak Osmanlı kentini daha soyut düzlemde ele alır. *Kent* kavramı ve *Osmanlı kenti* tanımlamalarından sonra, kent sistemi ve nüfus konusuna değinir. Balkan ve Anadolu kentlerinin Osmanlı karakteri yansıtılır. Buna göre kent işlevsel olarak üç gruba ayrılır: Dinî kültürel etkinlikler alanı, ekonomik etkinlikler alanı ve konut alanı. Bu işlevsel ayırım morfolojiye de yansır.¹²² Merkezilikte ibadet ve ticaret önplandadır. Konut dokusunda mahremiyet anlayışı sokak ve ev düzenliğini belirler ve sokaklar ticaret alanına bağlanır. Burası imalat sektörü alanı ya da çarşıdır. Kamuya açık alanlarda *meydan* kavramı, ibadet ve ticaret mekanlarının arasındadır (s. 197). Kültür, coğrafi şartlar ve mimarinin konumu, kentin

115 Özcan Mert, *a.g.e.*, s. 27, 45, 46.

116 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul, 1987, s. 82, 83.

117 Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, s. 29-48.

118 Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 3. baskı, Ankara: TTK Yay., 1997.

119 Sevgi Aktüre, *XIX. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, s. 224.

120 Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, 2. Baskı, İstanbul, 2001.

121 Neriman Şahin Güçhan, "XVI.-XIX. Yüzyıl Nüfus Tahminlerine Göre Osmanlı Ankara'sında Mahallelerin Değişim Süreçleri Üzerine Bir Deneme", s. 123-154

122 Maurice M. Cerasi, *a.g.e.*, s. 82.

bütün bir organizma olarak algılanılmaması, heterojen ama sade ögeler ile karmaşık bir biçimde birleşmesi; ögelerin önceden belirlenmiş ve geleneksel hiyerarşik ilişkiler yoluyla güçlü ve berrak bir imgeye ulaşması, Osmanlı kenti bağlamındaki kapsamlara arkaplan oluşturur. Bu da karşılıklı, birbirlerine biçim vermeksizin tek tek veya gruplar halinde yan yana bulunan ögelerden oluşmuş bir kent biçimini ortaya çıkarır (s. 242).

Diğer iki çalışma Osmanlı kentini mekan ve insan boyutunda ele alır. Her ikisi de tarihçilerin sunduğu nüfus verilerinin, mekana ve mahalleye dağılımını verir. Aktüre¹²³ esas olarak XIX. yüzyıla odaklanmış olsa da XVI. yüzyıldan itibaren üç kentin, Ankara, Tokat ve Afyon'un mekansal evrimini inceler. Her üç kentte de nüfus, ticaret ve yönetim yapılarındaki değişimler, kent dokusunu da şekillendirmiştir. İşlevsel alanlardaki farklılaşmalar ve yapı alanlarının kent dokusu içerisindeki oranları yine planlar üzerinden aktarılır. Mahalle bazında nüfus yoğunlukları¹²⁴ ve hektar başına düşen nüfus hesaplaması dikkat çekici yönlerdir. Bu hesaplamalarda seyyahların verdiği nüfus bilgilerinden ve modern araştırmaların bulgularından yararlanır. Arazi kullanımı, konut, ticaret, yönetim merkezi nitelikli yerlerin kent dokusunda işgal ettiği oranlar, yüzdeler, hektar bazında değerlendirilir.

Güçhan'ın çalışması daha da detaylı ve tekniktir. Amaç, geleneksel konut dokusunun fiziksel özelliklerini sosyoekonomik yapıyla ilişkili olarak irdelemektir. Çalışmanın amacı şu sorulara cevap aramaktır: “(1) Mahallenin nüfus yoğunluklarına göre kentin fiziksel mekanındaki dağılımları nasıldır? (2) Mahallelerdeki nüfusun ekonomik özelliklerinin oluşturduğu sosyal tabakalaşma (üst/orta/alt gelir grupları gibi) fiziksel mekanda alt bölgeler/alanlar (zengin/fakir mahalleleri gibi) oluşturuyor mu? (3) Nüfusun etnik özellikleri mahallelerin oluşumunda ve kente dağılımında belirleyici olmuş mudur? (4) Nüfus özelliklerine dayalı ekonomik (üst/orta/alt gelir grupları ya da zengin/fakir sınıflar gibi) ve sosyal tabakalaşma (yatayda: etnik kökene dayalı; düşeyde: askerî/ilmî/tüccar/zanaatkâr/reaya sınıfı gibi) kentin fiziksel yapısını etkilemiş midir?”¹²⁵ Nüfus verilerinin kaynağı Ergenç, Aktüre, Göyünç ve Özdemir'in çalışmalarıdır. XVI.-XIX. yüzyıllarda Ankara'da nüfus hareketliliği, XVI. yüzyılda nüfus tablosu, mahallelerin dağılımı, siyasî olayların kentsel dokuya etkisi ve sonraki yüzyılın nüfus verileri ele alınır (s. 127-129). Avarız hanesinden hareketle gerçek haneye ulaşım tekniği sorgulanarak standart bir yol takip edilir (s. 133). 1522-1607 yılları arasında mahalle nüfuslarındaki değişimin kentsel mekanda dağılımı, tablo, rakam ve haritayla aktarılır. 1607-1830 yılları arası mahalle nü-

123 Sevgi Aktüre, *XIX. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*.

124 Buna göre XIX. yüzyıl sonunda Ankara, Afyon ve Tokat'ta kişi başına düşen metrekare kullanım alanı farklı sektörler için hesaplanmış olup toplamda da Ankara ve Tokat'ta 39,5 ve Afyon'da ise 37,5 metrekaredir.

125 Neriman Şahin Güçhan, a.g.m., s. 123-124.

fuslarındaki değişimin kentsel mekanda dağılımı da yine harita, tablo ve rakamsal verilerle, nüfus büyüklüklerine göre sosyal gruplar da dahil edilerek değerlendirilir. Genel nüfus içinde 1701-1902 arası azınlık oranının, 1/8'den 1/3'e çıkış süreci, tablo ve seyyahların verilerinden yola çıkılarak, yine mahalle planları üzerinde uygulanır (s. 147). Kent iskânı ve demografisi konusunda mimarî altyapı, yerleşim düzeni ve nüfusun bütüncül yaklaşımına ele alındığı örnek çalışmalarından biridir.

Sonuç

Osmanlı kentinde iskân ve demografi konusu hemen her yüzyılda, bazen seçilen tek bir kent, bazen de birçok kent üzerine yapılmış çalışmalarda ele alınan önemli alt hususlardandır. Kentlerin topografyası, morfolojik özellikleri, sosyal, iktisadî ve dinî sektörlere göre şekilleniş biçimleri, daha çok mimarlık ve sanat tarihi eksenli çalışmalarda irdelenmiştir. Bu çalışmalardan bazılarında insan unsuru hiç bulunmaz, sadece yapılar vardır. Ama çoğu örnek çalışmada insan unsuru, nüfusun alt birimleri ile işe katılarak insan-mekan bütünlüğü, kent düzleminde sağlanır. İdeal olan da budur. Ama çoğu zaman nüfusa ait verilerin eksikliği, kronolojik takip sorunu ve var olan verilerin de farklı ifade ve içerikleri (hane gibi) mekana insanın yerleştirilmesini zorlaştırmaktadır. Diğer taraftan tahrir defterleri, şer'iyeye sicilleri, seyahat raporları ve diğer kaynak türlerinden hareketle, yine bir ya da birçok kenti ele alan, tarih eksenli çalışmalarda da karşıt bir eksiklik gözlenir. Ele alınan kente ya da kentlere dair kent morfolojisi ve iskânı gibi konular bazen, daha önceden biliniyor olmasına rağmen, söz konusu çalışmalarda değerlendirilmemektedir. Bir bakıma sadece seçilen kaynak türü ve alanın belirli sorunlarının tartışıldığı, temel referanslardan başka çalışma yokmuş farz edilir. Diğer bir ifadeyle sağırklar diyalogu sürer gider. Tüm eksiklik ve sorunlarına rağmen yazılı kaynak, mimarî eser ya da kalıntılar üzerinden yapılan kent araştırmalarından bir kısmı, hiç olmazsa bu alanda neler yapılması gerektiğini ve neler yapılabileceğini göstermesi açısından sevindirici bir tablo sunar. Belirli bir veri koleksiyonlarına dayalı, özellikle tahrir ve şer'iyeye sicillerinden hareketle yapılan çalışmalarda, kentlerdeki çok eksenli toplumsal yapı tasvir edilmekle kalınmaz, diğer kaynaklar ve araştırmalar da dikkate alınarak, sonuçlar tablo ve bazen de kent planlarıyla birlikte değerlendirilirse çok daha kapsamlı bir yöntem izlenmiş olur ki bu tür eserlerin bazıları yukarıda zikredilmiştir.

Anlatım konusunda "senkronizasyon"a dikkat edilmesi gerekir. Elbette ki sadece belirli dönemlere ait bir kesit sunan tahrir defterlerinin değerlendirilmesinde kronolojik senkronizasyonu yakalamak zordur, ama imkansız gözükmemektedir. Kısa veya uzun dönemde etkili kırılma noktaları veyahut sadece kaynaklara yansiyış anlarından hareketle kent iskânı ve demografisiyle birlikte,

bir kent analizi yapılabilir. Burada iç-dış siyasî olaylar, afetler, kıtlıklar, salgınlar, yangınlar, sürgünler, göçler önemli kırılmaları getirebilir. Ya da sadece bir seyyahın herhangi bir zamandaki kaydı, olup biteni topyekün anlamada yardımcı olabilir. Aradaki kaynak boşluklarını dolduracak diğer veriler kullanılabilir ya da farklı bir metot izlenebilir.

Kenti çevresiyle, sancak veya kazanın idarî sınırlarındaki kırsal alanla birlikte değerlendirme zorunluluğu, konunun içeriğine ve hedefe göre değişmelidir. Temel eksiklikse planlardaki tekdüzelikten kurtulamamadır. Bunun da sebebi, kaynakları değerlendirirken soru sorma yerine, eldeki kaynağın araştırıcısını yönlendirecek şekilde öne çıkartılmasıdır. Karşılaştırma geleneği neredeyse yok gibidir. Bunun temelinde yatan faktör ise tarihçinin, araştırdığı kent, bölge, olay vs. yer neyse onun, “başka yerlerde eşi benzeri olmayan, biricik” olduğuna dair yanlış kanaatidir. Benzer bir durum avarız, cizye ve temettuat defterleri ve mahkeme kayıtlarına dayalı çalışmalarda da görülür. Mahkeme kayıtlarına dayalı çalışmaların kentte “neler olup bittiğine” dair verdikleri ipuçları inanılmaz boyuttadır. Bunları “ayıklamak”, ehemle mühimi amaç ekseninde tefrik etmek ve bir bütün sunmak, zengin veri ortamında uzun ve zahmetli bir uğraşmayı gerektirir. Zira her bir kayıt çok yönlü bir bilgi kırıntısı içerir. Bu sebeple ne arandığının ön araştırma ile tespit edilmesi, sonra da bir sorun veya ilişkiler ağını sorgulamak üzere yola çıkılması gerekir. Diğer taraftan sorunun anlaşılması ve daha iyi anlatılabilmesi için mutlaka harita, plan, tablo ve grafiklere başvurulmalıdır. Kent iskânı ve demografisi içinse bu bir zorunluluk halini alır. Hedef belli eksenler üzerinde, “kentte neler olup bittiğini” anlamaksa; kısa, orta ve uzun vadede etkili olanı/olmayanı, değişeni, kalıcı olanı, kırılarak dönüşeni, kendiliğinden olanı, dış-ıç ve başka faktörlerle kalanı/değişeni ve bunların ne anlama geldiğini yakalamak/algılamak ve anlatmaksa, her bir özel durumda genele ait bir şeylerin olduğunu, her bir genel durumun da birçok özeline bir araya gelerek teşkil ettiği bir bütün olduğunu hatırdan çıkartmamakla mümkündür.

Seçilmiş Bibliyografya

- Abraham, Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York, 1989.
- Acun, Fatma, “A Portrait of Ottoman Cities”, *Etudes Balkaniques*, 2001, sy. 4, s. 116-139.
- Acun, Fatma, “Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği”, *Bellekten*, 2001, c. LXV, sy. 242, s. 161-192.
- Acun, Hakkı, “Manisa Kentinin Gelişimi: Eski Eserlerin Şehrin Gelişimine Etkileri ve Manisa'nın Eski Mahalleleri”, *Manisa Dergisi*, 1983, sy. 5, s. 21-39.
- Adıyeke, Nuri, “XIX. Yüzyılda Milas'ın Sosyal, Demografik, Ekonomik ve Kültürel Değişimi”, Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. II, 2. baskı, İstanbul: Tekin Yay., 1979.

- Akkuş, Tacettin, *Tanzimat Başlarında Balıkesir Kazası (1840-1845)*, Balıkesir: Zağanos Vakfı Yay., 2001.
- Aksel, Filiz ve Bahar Öğretmen (haz.), *Kent Araştırmaları Bibliyografyası*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., 2001.
- Aktan, Ali, "Tanzimat'a Kadar Kayseri'deki Zimmilerin Genel Durumu", *CIEPO XIX. Sempozyumu Bildirileri, 18-22 Eylül 2000, Çeşme*, Ankara: TTK Yay., 2004, s. 1-26.
- Aktepe, Münir, "İstanbul'un Nüfusu Meselesine Dair Bazı Vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1958, c. IX, sy. 13, s. 1-31.
- Aktepe, Münir, "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", *İÜEF Tarih Dergisi*, 1971, sy. 25, s. 105-154.
- Aktepe, Münir, "İzmir Suları, Çeşme ve Sebilleri ile Şadırvanları Hakkında Bir Araştırma", *Tarih Dergisi*, 1976, sy. 30, s. 105-154.
- Aktepe, Münir, "İzmir Şehri Osmanlı Medreseleri Hakkında Ön Bilgi", *İÜEF Tarih Dergisi*, 1972, sy. 26, s. 97-118.
- Aktüre, Sevgi, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, c. IV, s. 891-904.
- Aktüre, Sevgi, "XVI. Yüzyıl Öncesi Ankara'sı Üzerine Bilinenler", Erdal Yavuz ve Ümit Nevzat Uğurel (ed.), *Tarih İçinde Ankara (Eylül 1981, Seminer Bildirileri)*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., 1984, s. 1-47.
- Aktüre, Sevgi, "XVII. Yüzyıl Başından XIX. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehrsel Yapının Değişme Süreci", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1975, c. I, sy. 1, s. 101-128.
- Aktüre, Sevgi, *XIX. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, 1978.
- Akyüz, Jülide, "Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şeriyeye Sicillerinin Sayısal ve Muhteva Analizi Denemesi)", Doktora Tezi, Ankara: AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Alemdar, Korkmaz, "Seyahatnamelerde Ankara", Erdal Yavuz ve Ümit Nevzat Uğurel (ed.), *Tarih İçinde Ankara (Eylül 1981, Seminer Bildirileri)*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., 1984, s. 97-105.
- Anastasiadou, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri: Selanik (1830-1912)*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2001.
- Arel, Ayda, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul: İÜ Mimarlık Fakültesi Yay., 1975.
- Arıkan, Zeki, "Şeyhülislam Zekeriya Efendi'nin İstanbul Sayımı", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri 29 Mayıs-1 Haziran 1988, Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi, 1989, s. 39-57.
- Arıkan, Zeki, "Tapu Tahrir Defterlerinin Kent Tarihi Kaynağı Olarak Önemi", *Kent Tarihçiliği ve İstanbul*, s. 116-119.
- Arıkan, Zeki, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1988.
- Armağan, Mustafa, "Osmanlı Şehrine Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı*, c. V, *Toplum*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 536-544.

- Arslan, Esat, "Türk İzleri Açısından Suriye'ye Genel Bakış Yüzyıl Öncesi Şam ve Lazkiye Kentleri", *Askeri Tarih Bülteni*, 1995, sy. 38, s. 125-155.
- Artan, Tülay (ed.), *XVIII. Yüzyıl Kadı Sicillerine Göre Eyüp'te Sosyal Yaşam*, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 1998.
- Aslanapa, Oktay, "Edirne'de Türk Mimarisinin Gelişmesi", *Edirne, Edirne'nin 600. Fethi Yıldönümü Armağan Kitabı*, 2. baskı, Ankara: TTK Yay., 1993, s. 223-232.
- Avcı, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Ankara: Phoenix Yay., 2004.
- Aydın, Mehmet, "Konya Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Konya'da Gayri Müslimlerin Oturdıkları Mahalleler, Nüfus Durumları ve Sosyo-kültürel Çevre", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, Kısım: III, Ankara: TTK Yay., 2002, s. 1389-1396.
- Aydın, Suavi, Kudret Emiroğlu, Ömer Türkoğlu ve D. Ergi Özsoy, *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, Ankara: Dost Yay., 2005.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara: Doğan Kardeş Yayınları, 1958.
- Bakarjeva, Teodora, "Ruse and Ruse Region in the Context of Demographic Processes in the Lower Danube Region", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005, Bildirileri*, İstanbul: Osmangazi Üniversitesi, Bayrak Matbaacılık, 2005, s. 39-48.
- Bakırer, Ömür ve Emre Madran, "Ankara Kent Merkezinde Özellikle Hanlar ve Bedestenin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Tarih İçinde Ankara (Eylül 1981, Seminer Bildirileri)*, s. 107-130.
- Bakırer, Ömür, "Ankara Kalesi Duvarları Üzerindeki Belge ve Bilgiler", Yıldırım Yavuz (der.), *Tarih İçinde Ankara II*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., 2001, s. 173-197.
- Balta, Evangelia, *L'Eubée A la Fin du XVe Siècle, Economie et Population, Les registres de l'année 1474*, Atina, 1989.
- Balta, Evangelia, *Rural and Urban Population in the Sancak of Euripos in the Early XVIth Century*, Atina, 1992.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Âit Araştırmalar", *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1963, c. XXIII, sy. 1-2, s. 239-296.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, 1953, sy. 10, s. 1-26.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1941, c. II, sy. 1-2, s. 20-59.
- Baykara, Tuncer, "Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet midir?", *Osmanlı*, c. V, *Toplum*, s. 528-535.
- Baykara, Tuncer, "Osmanlılar ve Şehir Hayatı", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, Kısım: III, Ankara: TTK Yay., 2002, s. 1923-1932.

- Baykara, Tuncer, "Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri", *Belleten*, 1980, c. XLIV, sy. 175, s. 497-510.
- Baykara, Tuncer, "XIX. Yüzyılda Urla Yarımadası'nda Nüfus Hareketleri", Osman Okyar ve Halil İnalçık (ed.), *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, Hacettepe Üniversitesi, 11-13 Temmuz 1977, Ankara, 1980, s. 279-286.
- Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu, 1500-1927*, Ankara: DİE Yay., 1996.
- Beldiceanu, Nicoara, *Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle: études et actes*, Paris 1973.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène ve Maria-Magdeleine Lefebvre, "Brousse et ses habitants en 1487", *Turcica, Revue d'Etudes Turques*, 1999, c. 31, s. 313-373.
- Beyru, Rafet, "Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Kent İçi ve Kent Çevresi Ulaşımı ve Trafik Düzeni", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, s. 7-23.
- Bierman, Irene A., "The Ottomanisation of Crete", Irene A. Bierman, Rifa'at Ebou-El-Haj, Donald Preziosi (ed.), *The Ottoman City and its Parts: Urban Structure and Social Order*, New York, 1991, s. 53-76.
- Bierman, Irene, Rifa'at Eboul-el-Haj ve Donald Preziosi (ed.), *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structure and Social Order*, New York: Aristide D. Caratzas, 1991.
- Bilsel, Cânâ, "Cultures et Fonctionnalités: L'Evolution de la Morphologie Urbaine de la Ville d'Izmir aux XIXe et début XXe Siècles", Doktora Tezi, Paris: Université de Paris X – Nanterre, 1999.
- Bostan, M. Hanefi, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetiminde Niksar Şehri (1455-1574)", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, Kısım: III, s. 1485-1512.
- Bulut, Rukiye, "XVIII. Yüzyılda İstanbul Nüfusunun Artmaması İçin Alınan Tedbirler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1967, sy. 3, s. 30-33.
- Bur, Marta, "Macar Seyyahlarının Günlük Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Bulgar Kentleri", çev. Murat Özyüksel, *Tarih ve Toplum*, 1987, c. VIII, sy. 45, s. 6-8.
- Canbakal, S. Hülya, "Ayntab at the End of the Seventeenth Century: A Study of Notables and Urban Politics", Doktora Tezi, Harvard University, 1999.
- Cerasi, Maurice M, *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, 2. baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2001.
- Cezar, M., *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul, 1985.
- Cook, M. A., *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, Londra: Oxford, 1972.
- Çadırcı, Musa, "1830 Genel Sayımına Göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerinde Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, 1980, sy. 1, s. 109-132.
- Çadırcı, Musa, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 1990, s. 15-23
- Çalık, Sıddık, "Çirmen Sancağında İskân ve Nüfus (1466-1595)", Doktora Tezi, İstanbul: İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Çayırdağ, Mehmet, "Kayseri'nin Mahalleleri", *Erciyes Dergisi*, 1981, sy. 38.

- Çelik, Zeynep, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Başkenti, Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996.
- Çiftçi, Hilal, "XVII. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Çevresinde Gayrimüslim Nüfus", Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- David, Géza, "XVI.-XVII.Yüzyıllarda Macaristan'ın Demografik Durumu", *Bellekten*, 1995, c. LIX, sy. 225, s. 341-352.
- David, Géza, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Macaristan'ında Şehirleşme", *Osmanlı c. IV, Toplum*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 111-118.
- David, Géza, *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim: XVI. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, çev. Hilmi Ortaç, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998.
- Delilbaşı, Melek, "1564 Tarihli Mufassal Yanya Livası Tahrir Defterine Göre Yanya Kenti ve Köyleri", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, 1996, c. XVII, sy. 21, s. 1-40.
- Demirel, Ömer, "Kuruluşundan Günümüze Çeşitli Yönleriyle Bir Osmanlı Mahallesi: Sivas Küçük Minare Mahallesi", *XIII. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 4-8 Ekim 1999), Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, Kısım: III, Ankara: TTK Yay., 2002, s. 1947-1960.
- Demirel, Ömer, "Sivas Çeşmeleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Uygulama ve Merkezi Dergisi*, 1992, sy. 3, s. 169-178.
- Demirel, Ömer, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Ankara: TTK Yay., 1999.
- Denel, Serim, "Batılılaşma Sürecinde Ebniye Nizamnameleri ve Kentsel Mekanların Değişimine Etkileri Üzerine Bir Deneme", *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981), Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, Ankara: TTK Yay., 1989, s. 1425-1435.
- Denel, Serim, "XIX. Yüzyılda Ankara'nın Kentsel Formu ve Konut Dokusundaki Farklılaşmalar", *Tarih İçinde Ankara (Eylül 1981, Seminer Bildirileri)*, s. 107-131.
- Denny, W., "Tipik Yapıları İle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi", *Sanat Çevresi*, 1986, sy. 94, s. 48-49.
- Doğru, Halime, "Osmanlı Devleti'nde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Defteri Örneği", *Anadolu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1989, c. I, sy. 2, s. 233-285.
- Doğru, Halime, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul: AFA Yay., 1992.,
- Doğru, Halime, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1995.
- Dumont, Paul ve François Geogon (ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996.
- Eldem Edhem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, çev. Sermet Yalçın, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2003.
- Emecen, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara: TTK Yay., 1989.
- Emir, Sedat, *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1994.
- Eravşar, Osman, "Ortaçağda Kayseri Kent Dokusunun Gelişimi", Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

- Erder, Leila ve Suraiya Faroqhi, "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620", *MES*, 1979, c. XV, sy. 3, s. 328-345.
- Erder, Leila ve Suraiya Faroqhi, "The Development of the Anatolian Urban Network During the Sixteenth Century", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1980, c. XXIII, sy. 3, s. 265-303.
- Erder, Leila, "The Measurement of Preindustrial Population Changes: the Ottoman Empire from the Fifteenth to the Seventeenth Century", *Middle East Studies*, 1975, c. XI, sy. 3, s. 284-301.
- Erdoğan, Emine, "XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı", Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Erdođdu, Akif, "Some Observations on the Urban Population of Karaman Province in the Reign of Murad III, with Regard to the Mufassal Defters", Daniel Panzac (ed.), *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie*, Paris: Peeters, 1995, s. 341-347.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri", Osman Okyar ve Halil İnalçık (ed.), *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, s. 103-109.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlevi ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, 1984, sy. 4, s. 69-78.
- Ergenç, Özer, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, 1988, c. LII, sy. 203, s. 667-683.
- Ergenç, Özer, "XVI. Yüzyıl Ankara'sı Ekonomik ve Sosyal Yapı ve Kentsel Özellikleri", *Tarih İçinde Ankara (Eylül 1981, Seminer Bildirileri)*, s. 49-61.
- Ergenç, Özer, "XVI. Yüzyıl Sonunda Bursa: Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomi ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma", Doçentlik Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, 1979.
- Ergenç, Özer, "XVIII. Yüzyıl Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981), Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, Ankara: TTK Yay., 1989, s. 1415-1424.
- Ergenç, Özer, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Ankara'nın Yerleşim Durumu Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları*, 1980, sy. 1, s. 85-108.
- Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya: Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı*, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., 1995.
- Ergin, Osman Nuri, *Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üzerine Seçmeler*, İstanbul, 1987.
- Ergin, Osman, "Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1936, sy. 61, s. 32-40.
- Ergin, Osman, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, İstanbul, 1939.
- Ergin, Osman, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul, 1936.
- Establet, Colette ve Jean-Paul Pascual, *Familles et Fortunes A Damas. 450 Foyers Damasciens en 1700*, Şam: Institut Français d'Etudes Arabes de Damas, 1994.
- Eyice, Semavi, "Bedesten", *DİA*, c. V, İstanbul, 1992, s. 302-311.

- Faroqhi, Suraiya, "Urban Development in Ottoman Anatolia (XVI.-XVII. Centuries)", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1982, c. VII, sy. 1, s. 35-51.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi (1550-1650)*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000.
- Feher, Geza, "XVI. Yüzyıl'da Macaristan'da Padişah Haslarına Bağlı İki Şehir", *Belleten*, 1972, c. XXXVI, sy. 144, s. 469-482.
- Gabriel, Albert, "Bursa'da Murad I. Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi", *Vakıflar Dergisi*, 1942, sy. 2, s. 37-43.
- Galanti, Avram, *Ankara Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 1950-1952.
- Gerber, Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*, Kudüs: The Hebrew University, 1988.
- Geyer, B., Y. Koç, J. Lefort ve Ch.. Châtaignier, "Les villages et l'occupation du sol au début de l'époque moderne, par", Bernard Geyer ve Jacques Lefort (ed.), *La Bithynie au Moyen Âge*, Paris: P. Lethielleux, 2003, s. 411-431.
- Göğebakan, Göknur, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya: Malatya Belediyesi Kültür Yay., 2002.
- Gökbilgin, M. Tayyip, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *Belleten*, 1956, c. XX, sy. 78, s. 247-294.
- Gökçe, Turan, "1830 Genel Nüfus Sayım Sonuçlarına Göre Denizli Şehri Nüfusu Hakkında Bir Değerlendirme", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1991, sy. 6, s. 169-182.
- Gökçe, Turan, "XVII. Yüzyılda Filibe Şehrinin Demografik Gelişimi", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005, Bildirileri*, İstanbul: Osmangazi Üniversitesi, Bayrak Matbaacılık, 2005, s. 49-64.
- Gökçe, Turan, *XVI.-XVII. Yüzyıllarda Lâzıkiyye (Denizli) Kazası*, Ankara: TTK Yay., 2000.
- Gölen, Zafer, "XIX. Yüzyılda Bosna-Hersek'in Nüfusu", *Toplumsal Tarih*, 1998, c. IX, sy. 54, s. 36-42.
- Göyünç, Nejat, "XVI. Yüzyılda Ankara", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1967, c. I, sy. 1, s. 71-75.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara: TTK Yay., 1991.
- Güçhan, Neriman Şahin, "XVI.-XIX. Yüzyıl Nüfus Tahminlerine Göre Osmanlı Ankara'sında Mahallelerin Değişim Süreçleri Üzerine Bir Deneme", *Tarih İçinde Ankara II*, s. 123- 154.
- Gümüşçü, Osman, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara: TTK Yay., 2003.
- Güneş, Ahmet, "Bilecik ve Çevresinde XVI. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Durum", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1999, sy. 10, s. 87-118.
- Halaçoğlu, Yusuf, "XVI. Asırda Çirmen Sancağı'nın Sosyal ve Demografik Tarihi", *X. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 22-26 Eylül 1986), Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara: TTK Yay., 1994, s. 1795-1801.

- Halaçoğlu, Yusuf, "XVI. Yüzyılda Sosyal, Ekonomik ve Demografik Bakımdan Balkanlarda Bazı Osmanlı Şehirleri", *Belleten*, 1989, c. LIII, sy. 207-208, s. 637-678.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 3. baskı, Ankara: TTK Yay., 1997.
- Hancıç, Adem, "XV. Yüzyılda Bosna'da Şehir Yerleşmelerinin Kuruluşundaki Dervişlerin Rollerini", *Çevren Dergisi*, 1982, c. IX, sy. 34, s. 33-36.
- Hancıç, Adem, "XVI. Yüzyılda Bosna'da Şehir Halkının Teşekkülü Hakkında", *Çevren Dergisi*, 1977, c. V, sy. 15, s. 61-68.
- Hancıç, Adem, "Yolların XVI. ve XVII. Yüzyılda Bosna'da Şehir Yerlerinin Gelişmesi İçin Olan Önemi", çev. Niyazi Süleyman, *Çevren Dergisi*, 1976, c. IV, sy. 11, s. 27-32.
- Hourani, Albert H. ve S. M. Stern, (ed.), *The Islamic City*, Oxford, 1970.
- Hütterot, Wolf, "The Demographic and Economic Organisation of the Southern Syrian Sancaks in the Late of XVIth Century", Osman Okyar ve Halil İnalçık (ed.), *Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, s. 35-47.
- İlhan, M. Mehdi, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrini Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1994, c. XVI, sy. 27, s. 45-113.
- İnalçık, Halil, "The Foundations of the Ottoman Economico-Social System in Cities", *Studia Balcanica*, 1970, sy. 3, s. 17-24.
- İnbaşı, Mehmet, "Fatih'ten İtibaren Üsküp'te Türk Nüfusu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1995, sy. 2, s. 1-80.
- İnbaşı, Mehmet, *XVI. Yüzyıl Başlarında Kayseri*, Kayseri: İl Kültür Müdürlüğü Yay., 1992.
- İpşirli, Mehmet, "XVII. Asır Ortalarında Tokat Şehri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu, 2-6 Temmuz 1986, Bildiriler*, Ankara, 1987, s. 57-70.
- Jennings, Ronald C., "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, 1976, c. VII, sy. 1, s. 21-57.
- Kara, Hamdi, "Cumhuriyet'e Kadar Çukurova Nüfusu", *Coğrafya Araştırmaları*, 1990, c. I, sy. 1, s. 115-121.
- Karaboran, H. Hilmi, "İslahiye ve Hassa'da Şehrsel Fonksiyonlar Açısından Nüfusun Gelişmesi-Dağılışı ve Şehirleşme Hareketleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1987, c. I, sy. 1, s. 95-129.
- Karaca, Behset, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.
- Karadağ, Arife, "Geographical Factors Which Define Urban Existence and Continuance of Izmir Since Centuries", *CIEPO, XIV. Sempozyumu Bildiriler, 18-22 Eylül 2000, Çeşme*, Ankara: TTK Yay., 2004, s. 393-402.
- Karagöz, Mehmet, "Osmanlı'da Şehir ve Şehirli Mekan-İnsan-Beşeri Münasebetler (XV-XVIII. Yüzyıl)", *Osmanlı*, c. V, *Toplum*, Güler Eren (ed.), s. 103-110.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, 2. baskı, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yay., 1997.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2003.

- Kaynar, Hakan, "Siyasal İktidar ve Şehir: XIX. Yüzyıl Osmanlı Şehirlerindeki Mekansal Değişimler Üzerine", *Kebikeç*, 2000, sy. 10, s. 146-156.
- Kaynar, Hakan, "Şehir İktidar İlişkisi Çerçevesinde Osmanlı Modernleşmesi ve Osmanlı Şehirleri", Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Keyder, Çağlar, Y. Eyüp Özveren ve Donald Quataert, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri: (1800-1914)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplum-sal Tarih Vakfı Yay., 1994, 157+5 s.
- Khoury, Dina Rızk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul, 1540-1834*, çev. Ülkü Tansel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1999.
- Kılıç, Orhan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van: Van Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yay., 1997.
- Kiel, Machiel, "The Heart of Bulgaria: Population and Settlement History of the Districts of Provodia, Novi Pazar and Shoumen from the Late-Middle Ages till the End of the Ottoman Period", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005, Bildirileri*, İstanbul: Osmangazi Üniversitesi, Bayrak Matbaacılık, 2005, s. 15-39.
- Kiel, Machiel, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi Kentsel Gelişimi ve Mimari Anıtlar*, Çev. İlknur Kolay, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2000.
- Koç, Yunus, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı: 1300-1900", *Osmanlı*, c. IV, *Toplum*, Güler Eren (ed.), s. 535-550.
- Koç, Yunus, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Kığı Sancağı'nda İskân ve Toplumsal Yapı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2004, sy. 16, s. 129-156.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Ereğlisi Tarihi*, İstanbul, 1970.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, İstanbul, 1964.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Tarihi*, İstanbul, 1974.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Ankara Camileri*, Ankara, 1978.
- Koraltürk, Murat, "Kentleşme, Kentiçi Ulaşım, İstanbul ve Şirket-i Hayriye'nin Kuruluşu", *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1995, c. X, sy. 1-2, s. 53-113.
- Kos, Karoly, *İstanbul Şehir ve Tarihi Mimarisini*, çev. Naciye Güngörmüş, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1995.
- Kovechev, Rumen, "Nikopol Sancak at the Beginning of the XVIth Century According to the Istanbul Ottoman Archive", *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu, 11-13 Mayıs 2005, Bildirileri*, İstanbul: Osmangazi Üniversitesi, Bayrak Matbaacılık, 2005, s. 65-76.
- Kuban, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri: Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Vakıflar Dergisi*, 1968, sy. 7, s. 53-73.
- Kuban, Doğan, "VII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla İstanbul'un Kullanımı. Koloni Şehriden İmparatorluk Başkentine", *İstanbul*, 1993, sy. 4, s. 10-24.
- Kunter, Halim Baki, "Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri Şehrin İskânı ve Nüfusu Adlı Eser Hakkında", *Vakıflar Dergisi*, 1958, sy. 4, s. 245-249.

- Kuzucular, Kani, "Amasya Kenti'nin 16-19. Yüzyıllar Arasındaki Fiziksel Yapısının Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İrdelenmesi", *Prof. Doğan Kuban'a Armağan*, İstanbul: Eren Yay., 1996.
- Küçük, Cevdet, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1976-1977, sy. 7-8, s. 185-224.
- Lapidus, Ira, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge MA, 1967.
- Lowry, Heath W., "Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thesselaniki) in the Year 1475", *Diptycha*, 1981, sy. 2, s. 254-293.
- Lowry, Heath W., *Seyyahların Gözüyle Bursa, 1326-1923*, çev. Serdar Alper, İstanbul: Eren Yay., 2004.
- Lowry, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, çev. Demet ve Heath Lowry, 3. baskı, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay., 2005.
- Madran, Emre, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, 1991, c. LIV, sy. 211, s. 945-961.
- Madran, Emre, "Seyahatnamelerde Anadolu Kenti", *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981)*, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, Ankara: TTK Yay., 1989, s. 1303-1322.
- Mantran, Robert, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplum-sal Tarih Denemesi*, çev. M. A. Kılıçbay ve E. Özcan, Ankara, 1986.
- Mantran, Robert, *XVI-XVII. yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. M. A. Kılıçbay, İstanbul: Eren Yay., 1991.
- Maxim, Mihai, "Osmanlı Döneminde Bir Tuna Liman Kenti: İbrayil (Braila)", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1998, sy. 12, s. 173-187.
- McGowan, Bruce, *Economic Life in the Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, (1600-1800)*, Cambridge: Cambridge University Pres, 1981.
- Miroğlu, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, Ankara: TTK Yay., 1990.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "XIII.-XVI. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat", Ferzan Bayramoğlu Yıldırım (ed.), *Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne*, İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yay., 1999, s. 73-100.
- Orhonlu, Cengiz, "Oniki Ada'da Türk Eserleri ve Türk Nüfusu", *Türk Kültürü*, 1964, c. II, sy. 24, s. 29-34.
- Orhonlu, Cengiz, "Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1984, sy. 2, s. 265-293.
- Orhonlu, Cengiz, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, 1981, sy. 2, s. 1-30.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım*, İzmir, 1998.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul: Eren Yay., 1987.
- Ortaylı, İlber, "Eski Türk Şehirlerinde Yapı İşlerinin Fonksiyonel Düzenlenişi ve Yapı Örgütü", *Mimarlık*, 1974, c. XI, sy. 129, s. 11-16.
- Oymak, İskender, "Osmanlı Döneminde Malatya Şehrinin Demografik Yapısı", *Osmanlı*, c. V, *Toplum*, Güler Eren (ed.), s. 614-623.
- Öz, Mehmet, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara: TTK Yay., 1999.
- Özbaran, Salih (ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir, 1984, viii+157 s.

- Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehir Tereke Defterleri*, İstanbul: İÜ Yayınları, 1988.
- Özdemir, Rifat, "Osmanlı Döneminde Antakya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı 1709-1860", *Bellekten*, 1994, c. LVIII, sy. 221, s. 119-157.
- Özdemir, Rifat, "Osmanlı Döneminde Antalya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı (1800-1867)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1992, sy. 7, s. 133-167.
- Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara: (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısı 1785-1840)*, Ankara, 1986.
- Özdeş, G., *Türk Kenti*, İstanbul, 1998.
- Özel, Oktay, "Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya, 1576-1642", Doktora Tezi, University of Manchester, 1993.
- Özel, Oktay, "Population Changes in Ottoman Anatolia During the XVIth and XVIIth Centuries: The "Demographic Crises" Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, Mayıs 2004, c. XXXVI, sy. 2, s. 183-205.
- Özel, Oktay, "XVI.-XVII. Yüzyıllarda Anadolu'nun Demografi Tarihi, Yeni Bulgular Işığında Bir Değerlendirme", *VIII. Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, Bursa, 18-21 Haziran 1998.
- Öztürk, Mustafa, "1616 Tarihli Halep Avarız-hane Defteri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1997, sy. 8, s. 249-294.
- Öztürk, Said, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul, 1995.
- Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 2000.
- Pamukciyan, Kevork, "Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Nüfusu", *Tarih ve Toplum*, 1995, c. XXIV, sy. 142, s. 16-18.
- Panzac, Daniel, (ed.), *Les Villes dans l'Empire Ottoman: Activités et Sociétés*, c. I, Paris: CNRS, 1991; c. II, Paris: CNRS, 1994.
- Pascual, Jean-Paul, *Damas, à la fin du XVIe siècle d'après trois actes de waqf ottomans*, Şam: Institut Français d'Etudes Arabes de Damas, 1983.
- Peierce, Leslie, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, Berkeley, 2003 (Türkçesi; Ahlak Oyunları - 1540-1541 Osmanlı'da Aintab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet, çev.: Ülkün Tansel, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005).
- Peremeci, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1940.
- Raymond, André, "Les grands waqfs et l'organisation de l'espace urbain à Alep et au Caire à l'époque ottomane", *Bulletin d'Etudes Orientales*, 1980, sy. 31.
- Raymond, André, "Signes urbains et études populations des grandes villes arabes à l'époque ottomane", *Bulletin d'Etudes Orientales*, 1974, sy. 27.
- Raymond, André, "The Population of Aleppo in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *International Journal of Middle East Studies*, 1984, sy. 16, s. 447-460.
- Raymond, André, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1995.
- Renda, Günsel, *Dünya Kenti İstanbul*, İstanbul, 1996.

- Samur, Sabahattin, "XIII.-XV. Yüzyılda Anadolu Şehirleri ve Burada Teşekkül Eden Türk-İslam Medeniyetinin Menşei", *Erciyes Dergisi*, 1990, sy. 156, s. 7-10.
- Sarı, Hüseyin, "Şer'iyye Sicillerine Göre II. Mahmud Döneminde Mudurnu'da Nüfus Hareketleri ve Toplumsal Hayattan Bir Kesit", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1996, sy. 7, s. 173-208.
- Schneider, Alfons Maria, "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *Belleten*, 1952, c. XVI, sy. 61, s. 35-48.
- Serjeant, R. B. (ed.), *İslam Şehri*, çev. Elif Topçugil, İstanbul, 1993.
- Sinclair, Thomas, "Ahlat Şehri'nin Geç Orta Çağ ve Erken Osmanlı Çağı Tarihi", *CIEPO XIX. Sempozyumu Bildirileri, 18-22 Eylül 2000, Çeşme*, Ankara: TTK Yay., 2004, s. 679-696.
- Souvagat, Jean, "Esquisse d'une histoire de la ville de Damas", *Revue des Etudes islamiques*, 1934, sy. 8, s. 421-480.
- Şahin, Burhan, "Osmanlı Döneminde Kastamonu Şehir Nüfusu", *Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1995, c. I, sy. 2, s. 67-71.
- Şahin, İlhan, "Osmanlı Devrinde Kırşehir'in Sosyal ve Demografik Tarihi (1485-1584)", *Türk Kültürü ve Ahilik, XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri*, 13-14 Eylül 1985, Kırşehir, s. 227-233.
- Şahin, İlhan, "Vakıf Şehirler", *Tarih ve Medeniyet*, 1994, sy. 3, s. 60-63.
- Şahin, İlhan, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sofya-Filiba-Eski Zağra ve Tatar Pazarı'nın Nüfus ve İskân Durumu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 1987, sy. 48, s. 249-256.
- Şahin, İlhan, "XV.-XVII. Yüzyıllarda Urfa'nın Demografik ve Sosyal Durumuna Dair", *Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*, s. 90-94.
- Şahin, İlhan, "XVI. Yüzyılda Akkerman'ın Demografik ve Sosyal Durumu", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1998, sy. 12, s. 315-323.
- Şimşirgil, Ahmet, "Osmanlı İdaresinde Zile Şehri (1455-1574)", *MÜFEF Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1990, sy. 6, s. 231-243.
- Tamdoğan, Işık, "Büyükleri Saymak Küçükleri Sevmek: XVIII. Yüzyıl Adanası'nda Ayanların İlişki Ağları ve İki Farklı İlişki Geliştirme Üslubu", *Tarih ve Toplum -Yeni Yaklaşımlar*, Bahar 2005, sy. 1, s. 77-96.
- Tamdoğan-Abel, Işık, "Les modalités de l'urbanité dans la ville ottomane, Les habitants d'Adana au XVIIIème siècle d'après les registres de cadis", Doktora Tezi, Paris: EHESS, 1998.
- Tankut, Gönül, "Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı", *VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. II, Ankara: TTK Yay., 1973, s. 773-779.
- Tankut, Gönül, "Urban Transformation in the Eighteenth Century Ottoman Century", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 1975, c. I, sy. 2, s. 247-262.
- Tanyeli, Gülsüm, "Bir Osmanlı Kale-Kentinin Yapımı: Anavarin Örneği", *Prof. Doğan Kuban'a Armağan*, s. 85-93.
- Tanyeli, Uğur, "XI.-XV. Yüzyıllar Denizli Kenti'nin Yapısal Evrimi", *Tarih ve Toplum*, 1990, c. XIV, sy. 82, s. 40-43.
- Tanyeli, Uğur, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (XI.-XV. Yüzyıllar)*, İstanbul, 1987.
- Taş, Hülya, "XVII. Yüzyılda Ankara", Doktora Tezi, Ankara: A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

- Taş, Kenan Ziya, "XVIII. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1998, sy. 9, s. 367-388.
- Tekeli, İlhan, "Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar", *Toplum ve Bilim*, 1980, sy. 9-10, s. 36-65.
- Tekeli, İlhan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Kent Planlama Pratiğinin Gelişimi ve Kültürel Mirasın Korunmasındaki Etkileri", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı 22-26/4/1985 İstanbul Bildirileri*, s. 159-173.
- Tekeli, İlhan, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, 1990, sy. 50, s. 49-71.
- Tekeli, İlhan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet' Kentsel Dönüşüm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, c. IV, s. 878-890.
- Todorov, Nikolai, "La situation démographique de la Péninsule balkanique au cours des XVe et XVIe siècles", *Annuaire de l'Université de Sofia, Faculté de Philosophie et d'Histoire*, 1959, c. LIII, sy. 2, s. 193-266.
- Todorov, Nikolai, *La ville balkanique aux XVe-XIXe siècles: développement socio-économique*, Bükreş, 1980.
- Todorov, Nikolai, *Society, the City and Industry in Balkans, XVth-XIXth Centuries*, Ashgate, Variorum, 1998.
- Todorov, Nikolai, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle ve Londra: University of Washington Press, 1983.
- Todorova, Maria ve Nikolai Todorov, "The Historical Demography of the Ottoman Empire: Problems and Tasks", Richard B. Spence ve Linda N. Nelson (ed.), *Scholar, Patriot, Mentor: Historical Essays in Honor of Dimitrije Djordjevic*, Boulder, Colo: East European Monographs, 1992, s. 151-172.
- Todorova, Maria, "Was There a Demographic Crises in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century", *Etudes Balkaniques*, 1988, sy. 2, s. 55-63.
- Toprak, Zafer, "Tarihsel Nüfusbilim Açısından İstanbul'un Nüfusu ve Toplumsal Topografyası", *Toplum ve Ekonomi*, 1992, sy. 3, s. 109-120.
- Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul: Milliyet Yay., 1985, 411 s.
- Tuncel, Metin, "Tarih Boyunca Türkiye'de Kent Kuruluşları", *Doğumunun Yüzüncü Yılı dönümünde Atatürk'e Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981, s. 309-351.
- Uluçay, Çağatay, *XVIIinci Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*, İstanbul, 1942.
- Ülgen, A. Sami, "Kırşehir'de Türk Eserleri", *Vaktflar Dergisi*, 1942, sy. 2, s. 253-261.
- Ülker, Necmi, *The Rise of İzmir, 1688-1740*, University of Michigan, Doktora tezi, MI, 1974.
- Ülker, Necmi, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi I. Ticaret Tarihi Araştırmaları*, İzmir: Akademi, 1994.
- Ünal, Mehmet Ali, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağının Demografik Yapısına Kısa Bir Bakış", *Fırat Havzası Coğrafya Sempozyumu (1986)*, 14-15 Nisan, s. 263-271.
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara: TTK Yay., 1999.

- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Ankara: TTK Yay., 1989.
- Ülken Hilmi Ziya, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, 1971, sy. 9, s. 13-39.
- Varlık, M. Çetin, "XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağında Yerleşme ve Vergi Nüfusu", *Belle-ten*, 1988, c. LII, sy. 202, s. 115-167.
- Veinstein, Gilles (ed.), *Selanik 1850-1918, "Yahudilerin Kenti" ve Balkanların Uyanışı*, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul: İletişim Yay., 1999.
- Yavuz, Erdal, "XIX. Yüzyıl Ankarası'nda Ekonomik Hayatın Örgütlenmesi ve Kent-İçi Sosyal Yapı", Erdal Yavuz ve Ümit Nevzat Uğurel (der.), *Tarih İçinde Ankara (Eylül 1981, Seminer Bildirileri)*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yay., 1984, s. 195-209.
- Yazan, Ümit Meriç, "Bir Asır Boyunca (1840-1940) İstanbul Şehrinin Nüfusunda Meydana Gelen Değişmelerin Tahlili", *Tarih Boyunca İstanbul Semineri (29 Mayıs-1 Haziran 1988)-Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Basımevi, 1989, s. 59-74.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Türk Hayrat Sistemi ve Balkan Şehirleri", Ali Çaksu (ed.), *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya, Nisan 21-23, 2000*, İstanbul: IRCICA Yay., 2002, s. 97-106.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1985.
- Yenişehirlioğlu, Filiz, "Erken Dönem Balkanları'nda Kent Oluşumu veya Değişim", 08.12.2005, <http://www.akmb.gov.tr/turkce/books/balkanlar/F%20Yenisehirlioglu.htm>
- Yenişehirlioğlu, Filiz, "XIV.-XV. Yüzyıl Mimari Örneklere Göre Bursa Kentinin Sosyal Ekonomik ve Kültürel Gelişimi", *IX. Türk Tarih Kongresi (Ankara 21-25 Eylül 1981), Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, Ankara: TTK Yay., 1989, s. 1345-1353.
- Yerasimos, Stefanos, "XVI. Yüzyıl İstanbul Nüfusu", *Toplumsal Tarih*, 1995, c. III, sy. 14, s. 26-27.
- Yıldırım, Sercan, "Kuruluşundan XVIII. Yüzyıla Kadar Rumeli Edirne Kent Kurgusu ve Yapı Grupları (Manzume, İmaret, Külliye) İlişkinin Çağdaş Kent ve Mimarlık İlkeleri Açısından Değerlendirilmesi", Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1991.
- Yılmaz, Leyla, "Antalya: Bir Ortaçağ Türk Şehrinin Mimarlık Mirası ve Şehir Dokusunun 16. Yüzyılın Sonuna Kadar Gelişimi (Bir Ortaçağ Arkeolojisi Surveyi)", Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Yılmaz, Serap, "J. D. Barbie de Bocage'ın İzmir-Şehir ve Çevresi-Planı Üzerine Bir Çalışma (1780 Yılına Doğru)", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (21-25 Ağustos 1989)*, Ankara: TTK Yay., 1990, s. 765-785.
- Ze'evi, Dror, *Kudüs: XVII. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi*, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2000.
- Zens, Robert, "Pasvantoglu Osman Paşa and the Paşalık of Belgrade 1791-1807", *International Journal of Turkish Studies*, 2002, c. VIII, sy. 182, s. 89-105.
- Zlatar, Behiya, "XVI. Yüzyılda Saraybosna", *Osmanlı*, c. V, *Toplum*, Güler Eren (ed.), s. 595-600.

Urban Settlement and Demography in the Ottoman Empire (XVth- XVIIIth Centuries)

Yunus KOÇ

Abstract

In this study an attempt is made to evaluate the bulk of the previous research about the urban settlement and demography in the Ottoman lands. First we have touched upon the debate on the concept of the "Ottoman city". Our evaluation is also based on a periodisation regarding Ottoman history. We have tried to discern the common and different aspects of the scholarly studies dealing with urban history on the basis of historical sources and architectural works. We have dwelt upon the source material and methodology used in the research, the ways in which researchers treated settlement and population as well as the results they reached. Particular emphasis is put on the works dealing with the urban integrity, changes in urban development with a medium and long term approach. We have tried to demonstrate, by evaluating some rare examples among the previous research, the possible contributions that could be made to Ottoman urban history through an interdisciplinary approach.

Keywords: Ottoman City, Urban Settlement, Urban Population, Research on Settlement and Population, Urban Studies.

Osmanlı'da Kent İskânı ve Demografisi (XV.-XVIII. Yüzyıllar)

Yunus KOÇ

Özet

Bu çalışmada Osmanlı kentinin iskân ve demografik özelliklerini ele alan çalışmaların bir kısmı değerlendirilmiştir. Önce *Osmanlı kenti* kavramı üzerindeki tartışmalara değinilmiştir. Yapılan çalışmaların değerlendirilmesinde dönemsel bir ayırma gidilmiştir. Belirli dönemlerdeki kentleri, tarihî kaynak ve mimarî eserler üzerinden araştıran çalışmalar arasındaki ortak ve farklı yönler üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Araştırmalarda kullanılan kaynak türleri, uygulanan yöntem, iskân ve nüfusu ele alış biçimleri, ifade ve varılan sonuçlar üzerinde durulmuştur. Kentin bütünselliği ve dönemlere göre geçirdiği değişimi, uzun ve orta vadede ele alan ve bütüncül bir yaklaşım sergileyen çalışmalar ön plana çıkartılmıştır. Disiplinler arası yaklaşımın, Osmanlı kentinin anlaşılmasına getirebileceği katkılar, mevcut istisnâ eserler üzerinden hareketle gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Kenti, Kent İskânı, Kentsel Nüfus, İskân ve Nüfus İncelemeleri, Kent İncelemeleri.